

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Társadalomtudományi Kar

ALAPKÉPZÉS

Emlékezetpolitika és megbékélés a Nyugat-Balkánon: Kihívások és kilátások Horvátországban, Szerbiában és Bosznia-Hercegovinában

Konzulens:

Dr. Kromják Laura

Készítette:

Szántó Dániel

H0ZTB9

nemzetközi tanulmányok szak

2022.április

Absztrakt

A szakdolgozat célja az 1995-ös daytoni békemegállapodást ratifikáló három nyugat-balkáni ország – Horvátország, Szerbia és Bosznia-Hercegovina – relációjában a háború utáni megbékélési folyamat, az emlékezetpolitika, a régióban folyamatosan épülő és változó kollektív emlékezeti sajátosságok bemutatása. Elemzéseimben a térség regionális együttműködésének kihívásaiban és kilátásaiban is égető kérdéseket vizsgálom: Hogyan viszonyul egymáshoz az európai uniós kapcsolataikban eltérő kilátásokkal rendelkező három ország, az 1990-es évek erőszakos konfliktusainak kollektív emlékezete és emlékezési gyakorlata? Milyen szerepe van a politikai elitnek és a civil társadalmi szereplőknek az inkluzív emlékezetpolitika és a megbékélés elősegítésében? Milyen jövőképre számíthatnak az adott társadalmak a múlttal való küzdelem terén? A hipotézisem, hogy az etnonacionalista politikákon keresztül befolyásolt, démonizált ellenségképek és az egymással versengő kollektív emlékezetek megbénítják a megbékélést a nemzetek között, korlátozzák a civil társadalmak inkluzív emlékezetpolitikai kezdeményezéseit, ezzel aláásva a régió fejlődését, az országok közötti együttműködést és az európai integráció folyamatát.

A kérdések feltárásával arra a következtetésre jutottam, hogy a politikai elit emlékezetpolitika irányába tett lépései egyértelműen és közvetlenül ássák alá a megbékélés lehetőségét a nyugat-balkáni régióban, azonban nem egyetlen szereplői a végbemenő folyamatoknak, így a felelősség sem hárítható kizárólag erre a monopolhelyzetben lévő vezető rétegre. Az inkluzív emlékezetpolitika terén tett szerepvállalásban jelentős hiányosságokat fedezhetünk fel a nemzetközi közösség és a civil társadalmi szervezetek részéről is. A kollektív, regionális emlékezetpolitika helyzetének komplexitásához tehát ezeknek a tényezőknek és szereplőknek a hibás válaszreakció is hozzájárulnak.

A dolgozat kvalitatív kutatás, primer és szekunder adatok felhasználásával. Az elemzésekhez a különböző európai uniós dokumentumok, a RECOM hálózat által kibocsátott állásfoglalások és ajánlások, valamint a témakörben jártas, nemzetközileg is elismert szakértők tanulmányai szolgáltak alapul. A mélyebb vizsgálat érdekében öt célzott kérdéssel interjúra is sor került a RECOM hálózat horvát, szerb és boszniai képviselőivel.

Kulcsszavak: emlékezetpolitika; megbékélés; politikai elit; civil társadalmi szervezetek; Nyugat-Balkán; Horvátország; Szerbia; Bosznia-Hercegovina

Tartalomjegyzék

Absztrakt

1	Bevezetés.....	4
2	Kollektív emlékezet és megbékélés a Dayton utáni Nyugat-Balkánon	7
2.1	Dayton és a délszláv háború: egy elvesztett évtized (után)	7
2.2	Kollektív emlékezet: eltérő irányzatok	12
2.3	Megbékélés: átmeneti igazságszolgáltatás és közös narratívák irányában?	15
3	Politikai emlékezet és állami emlékezetpolitika.....	19
3.1	Horvátország:	24
3.2	Szerbia:	26
3.3	Bosznia-Hercegovina:	28
4	Európaizáció és az inkluzív emlékezetnarratívák kidolgozására tett nemzetközi kísérletek	32
4.1	Az emlékezetpolitika európaizációja	32
4.2	Civil társadalmi szervezetek szerepvállalása	37
4.3	A RECOM-hálózat és legfőbb szervezetei.....	39
4.3.1	Documenta	41
4.3.2	Humanitárius Jogi Központ.....	41
4.3.3	Kutatási és Dokumentációs Központ	42
5	Kvalitatív Interjúk	43
6	Konklúzió	46

Irodalomjegyzék

Függelék

1 Bevezetés

A Szovjetunió összeomlását követően a bipoláris világrend végével a háborúk időszakának végét és egy békésebb jövő kezdetét jósolták. Ezt az elképzelést alapjaiban rengette meg az 1991-ben kitört délszláv háború, amire az érintett felek a mai napig „honvédő háború”-ként hivatkoznak. Az Átmeneti Igazságszolgáltatás Nemzetközi Központja (ICTJ) szerint az 1991-2001-es délszláv háború során 140,000 ember vesztette életét. 1991-ben Vukovár ostromában az áldozatok száma 3000 főre becsülhető. A kelet-boszniai Srebrenica városában 1995-ben a több mint 8000 muzulmán bosnyák férfi tömeges lemészárlása a holokauszt óta legsúlyosabb politikai indíttatású erőszak Európában. (<https://www.ictj.org/location/former-yugoslavia>) A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága szerint Bosznia-Hercegovinában 6586 embert tartanak számon eltűntként, akiknek sorsa továbbra is ismeretlen. (ICRC, 2018) Az amerikai Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) jelentései alapján mintegy 20-60 ezer nőt erőszakoltak meg 1993 tavaszáig. (CIA, 1993) A srebrenicai genocídiumot követően a boszniai háborút, majd az 1999-ben eszkalálódó koszovói háborút is NATO intervencióval sikerült megfékezni és a régió háborús feleit elindítani a megbékélés rögzös útján.

A szakdolgozatom célja az 1995-ös daytoni békemegállapodást ratifikáló három nyugat-balkáni ország - Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Szerbia - vizsgálata az emlékezetpolitika és a megbékélés folyamatának vonatkozásában. Elemzéseimben a két fogalom esszenciális, ugyanis alapjaiban határozzák meg a poszt-konfliktusos és etnikai törésvonalak mentén tagolt volt Jugoszláv térség nemzeti, politikai diskurzusának és regionális együttműködésének viszonyát. A térségben jelenlévő egyik legkardinálisabb probléma a megbékélés lassú fejlődése és eredménytelensége. Ezt gyakran a politikai elit emlékezetpolitika terén eszközölt tudatos manipulációjával azonosítják, amely hatással van a társadalmak kollektív emlékezetére és a régió gazdasági és társadalmi fejlődésére .

Az elemzés kutatási kérdései a következők: Hogyan viszonyul egymáshoz az európai uniós kapcsolataikban eltérő kilátásokkal rendelkező három ország 1990-es évek erőszakos konfliktusainak kollektív emlékezete? Milyen szerepe van a politikai elitnek és a civil társadalmi szereplőknek az inkluzív emlékezetpolitika és a megbékélés elősegítésében? Milyen jövőképre számíthatnak az adott társadalmak a múlttal való küzdelem terén? A hipotézisem, hogy az etnonacionalista politikákon keresztül befolyásolt, démonizált

ellenségképek és az egymással versengő kollektív emlékezetek megbénítják a megbékélést a nemzetek között, korlátozzák a civil társadalmak inkluzív emlékezetpolitikai kezdeményezéseit, ezzel aláásva a régió fejlődését, az országok közötti együttműködést és az európai integráció folyamatát.

Állításom bizonyítását kvalitatív módszerrel, primer és szekunder adatok felhasználásával végzem. A mélyebb vizsgálat érdekében primer forrásként öt célzott kérdést küldtem ki három, a megbékélést és a régióban közös emlékezetpolitika kialakítását segítő szervezetnek, amelyek a RECOM (a volt Jugoszláviában elkövetett háborús bűncselekményeket és az emberi jogok megsértésének más súlyos eseteit vizsgáló regionális tényfeltáró bizottság) hálózathoz tartoznak. Az írásban megküldött válaszok kiértékelését a tanulmány utolsó fejezetében végzem. Szekunder forrásként olyan anyagokra támaszkodtam, mint az Európai Bizottság Nyugat-Balkánra vonatkozó bővítési tervei, a RECOM hálózat által kibocsátott állásfoglalások és ajánlások, valamint a témakörben jártas, nemzetközileg is elismert szakértők tanulmányai.

Dolgozatom első fejezetében a daytoni rendszer után kialakult, a megbékélés szempontjából kardinális nyugat-balkáni állapotok, illetve a régió folyamatosan épülő és változó kollektív emlékezeti sajátosságai kerülnek bemutatásra. Kiemelt fontosságúnak tartom a hipotézisem alátámasztásában, hogy a második fejezetben ismertessem a különböző állami narratívákat és az országspecifikus percepciókat az emlékezetpolitikában, kitérve mind a három ország egyéni helyzetére. A harmadik fejezetben az Európai Unió által a megbékélést és a kollektív emlékezetet szorgalmazó álláspontok és az emlékezetpolitika "európaizáció"-ja kerül bemutatásra. Ezt követően, a civil társadalmi szervezetek szerepvállalását elemzem az inkluzív emlékezetpolitika és a megbékélés elősegítésének vonatkozásában. Részletesen ki fogok térni az Európai Unió által is támogatott, a regionális szervezeteket magába foglaló RECOM-hálózatra és annak központi szervezeteire is. A tanulmányomat kvalitatív kutatással, a szervezetektől kapott válaszok kiértékelésével és kontextusba helyezésével fogom keretezni. A dolgozatot egy összefoglaló zárja le, amelyben levonom a kutatás során megfogalmazott konklúziókat.

A rendelkezésemre álló terjedelem miatt, azonban bizonyos vonatkozásokat a háború és annak következménye kapcsán nem fogok elemezni, így nem fogja tárgyát képezni a dolgozatomnak a tágabb értelemben vett háború (1991-2001-es időszak) pontos részletezése, a háború utáni társadalom-gazdasági helyzet ismertetése, a többi poszt-jugoszláv állam

jellemzése. A kutatási terület a nyugat-balkáni régió említett három országának megbékélési folyamatára és emlékezetpolitikájára koncentrálódik.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a témaválasztásomnak személyes vonatkozása van. 2021 nyarán köteleződtem el a téma iránt, amikor a korábbi ENSZ-főképviseelő, Valentin Inzko által bevezetett új boszniai törvény - aminek értelmében a népirtás tagadása börtönbüntetéssel sújtható - Bosznia-Hercegovina szétszakadásának lehetőségét helyezte kilátásba. Az is eszembe jutott, hogy édesapám nem volt sokkal fiatalabb, mint én most, amikor hazánk szomszédságában, csak úgy, mint jelenleg Ukrajnában, egy korszakot meghatározó háború tört ki, a lakóhelyünktől alig pár száz kilométerre. Apukám 1991 őszén éppen Szigetvárról Barcsra tartott személyvonattal, amikor a légtérben egy MiG-21-es vadászrepülőgépet (természetesen akkor ezt még nem tudta pontosan beazonosítani) pillantott meg, s mint az később kiderült, erről a jugoszláv gépről indított kazettás bombák csapódtak be Barcs külvárosában is, ezzel végrehajtva Magyarország ellen egyedülként számon tartott közvetlen támadást a háború során.

2 Kollektív emlékezet és megbékélés a Dayton utáni Nyugat-Balkánon

2.1 Dayton és a délszláv háború: egy elveszett évtized (után)

A birodalmi törekvések ütközőzónájaként is számon tartott nyugat-balkáni régiót a nemzetközi közösség régóta nagy figyelemmel kíséri. Hosszú évszázadokig éltek itt együtt különböző népcsoportok, akiknek önrendelkezési státusza akkor szélesedett ki, amikor a térség vezető hatalmának számító Oszmán Birodalom széthullott. (Csüllög, 2012) A régió fontos szerepet játszott az I-II. világháborúk geopolitikai változásaiban, míg az első világháború után a *casus belli* helyszínéül, a második világháború partizánmozgalmaival véste bele nevét a történelemkönyvekbe. 1945-ben Tito vezetésével létrejött az újjászerveződött, kommunista ideológiai alapokon nyugvó államszövetség, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, majd 1963-ban, az átfogó liberális alkotmányos reformok közepette vezették be a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) elnevezést. A JSZSZK (a továbbiakban Jugoszlávia) magába foglalta a mai Szerbia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szlovénia, Koszovó¹, Észak-Macedónia és Montenegró területét. Az 1950-es évektől a szövetségi köztársaság helyzete látszólag stabilizálódott és az etnikai ellentétek a háttérbe szorultak. A titoi politika alapján, az etnikailag és vallásilag is diverz államszervezetben a birodalmi érdekek élveztek prioritást.

A repedés első jelei 1980-ban, Tito halálakor jelentkeztek. A szerb tagköztársaság, Slobodan Milosevic vezetésével egyre nagyobb befolyást szerzett Jugoszlávián belül. Ez volt a kezdete annak az eseménysorozatnak, ami 11 évvel később, több tízezer ember életét követelte és Európa legvéresebb, leghosszabb ideig tartó háborúját idézte elő a II. világháború óta. A boszniai háború alatt megközelítőleg 100.000 ember vesztette életét, az egész régiót érintő konfliktusban pedig, az ICTJ szerint mintegy 140.000 fő. Ebben a bő egy évtizedben erősödtek fel a nacionalista és szeparatista nézetek is. A várakozásokkal ellentétben, azonban nem Koszovó kiválásával, hanem a szlovén 10 napos háborúval kezdődött Jugoszlávia

---

¹ Koszovó az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1244/99 határozata alapján

széthullása. (Ramovic és mtsai, 2016, p.428) Az első komolyabb fegyveres összecsapásra 1991 nyarán került sor, amikor Szlovénia és Horvátország kikiáltották függetlenségüket, s ennek hatására a szerb kisebbség az újonnan alakult Horvátországtól függetlenné nyilvánította Krajina vidékét és megalapították a Krajinai Szerb Köztársaságot. Innentől kezdve állandósultak az összecsapások. Kezdetekben csak a horvát rendőrök és a szerb milíciák között, később már a Jugoszláv Néphadsereg részvételével is.

1991 augusztusában vette kezdetét a 20. század második felében számon tartott legnagyobb, leghosszabb ideig tartó csata, Vukovár ostroma, amit a „Balkán Sztálingrádjá”-ként is szoktak emlegetni. Az akkori Krajinai Szerb Köztársaság és a mai Horvátország területén található, heterogén etnikumú, nagy kulturális örökséggel rendelkező várost, a hatalmas túlerőben lévő szerb csapatok novemberre tudták csak teljesen elfoglalni. Az életben maradt katonákat, rendőröket és városi civileket (számos szerb etnikumú ember is volt a védők soraiban) szisztematikusan lemészárolták, ez volt a háború első több ezer áldozatot követelő momentuma. Bosznia-Hercegovina, Alija Izetbegovic vezetésével, egy referendumot követően 1992-ben, a tagállamok közül negyedikként deklarálta függetlenségét, amit hamarosan szerb és horvát katonai akciók és az ország kettéválása követtek. Az ENSZ „kéksapkás” békefenntartó alakulatai 1992-től jelentek meg a régióban. Közel kétévnyi folyamatos harcot követően Bosznia-Hercegovina és Horvátország 1994-ben a washingtoni béke keretein belül egyesítették erőiket és közösen vették fel a küzdelmet a szerb csapatok ellen, s ezzel megalakult a Bosnyák-Horvát Föderáció, ami a ma is fennálló államszervezetnek az egyik entitását képezi.

A háborút végül a NATO csapatok beavatkozásával és az Ante Gotovina horvát vezérezredes által vezetett villámakcióval, a „Vihar Hadművelettel” sikerült lezárni. A békekötésre a daytoni megállapodással (Dayton Agreement) került sor. A tárgyalások az Egyesült Államokban, Ohio államnak egy kis városában folytak hetekig. A hosszas egyezkedések után, végül 1995. november 21-én állapodtak meg a felek. A békeszerződést formálisan, néhány héttel később Párizsban írták alá. A tárgyaláson Bosznia-Hercegovinát Alija Izetbegovic, Horvátországot Franjo Tudman, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot Slobodan Milosevic képviselte. Dayton rendszere alapjaiban igyekezett megerősíteni a Nyugat-Balkánt. A nemzetközi segítséggel létrehozott rendszernek egyik fő célja az volt, hogy a háború alatt az országaikat elhagyni kényszerülő polgároknak (ez Bosznia esetében közel kétmillió menekültet jelentett, összehasonlításképp, az ország teljes népessége a háború előtt megközelítőleg

4 millió fő volt) megteremtsék azt a környezetet, ahova később biztonságban visszatérhetnek. Az ENSZ 2004-es adatai szerint a sikerességet nyíltan tükrözi, hogy alig egy évtized alatt a menekültek több mint fele visszatért otthonaikba. A közösen megfogalmazott értékek megvalósításának érdekében, valamint a béke konszolidációjának védelmében, a NATO a Daytoni egyezmény értelmében 60.000 fős alakulatot delegált a nyugat-balkáni régióba. A megbékélés elősegítése részeként megkezdődött a háborús bűnösök felkutatása is, akiknek a nemzetközi törvényszéken, Hágában kellett felelniük bűneikért. A béke értelmében (az általam vizsgált három ország esetében) létrejött Horvátország, ami visszakapta Krajina vidékét, s ezzel Vukovár városát is. Továbbá létrejött egy kevert nemzetiségű Bosznia-Hercegovina, amin két entitás osztozik 51-49%-os arányban.

A bosnyák-horvát többségű Bosznia-Hercegovinai Föderációt államigazgatásilag 8 kanton, illetve a főváros, Szarajevó alkotja. A szerb többségű entitás a Boszniai Szerb Köztársaság, ami 63 önkormányzatra tagolódik, központja pedig Banja Luka. A helyzetet tovább komplikálja, hogy a két entitás mellett létrejött egy másodszintű kormány szerv is, a különleges jogállású Brčko városa és annak környéke, a Brčkói Körzet. Az autonóm közigazgatási terület szintén Bosznia-Hercegovina államszervezetéhez tartozik, kormányzatát közvetlenül a bosznia-hercegovinai állam és az Európai Unió közösen látja el. A Daytonban meghatározott alkotmány értelmében a nagy autonómiával bíró felek önálló elnökkel, parlamenttel, kormánnyal és rendfenntartó szervekkel rendelkeznek. (Kromják, 2021) Csak néhány szakpolitika esik a közös hatáskör alá, mint a külügy, a külkereskedelem, a vámpolitika, a monetáris politika, az összes többi nemzeti hatáskörben értelmezendő. A békeszerződés értelmében az ország fővárosa továbbra is Szarajevó maradt, ami egységesen és elválaszthatatlanul a Föderáció részét képezi. A három államalkotó nép és fő etnikum a muzulmán bosnyák, az ortodox szerb és a katolikus horvát Bosznián belül. A törékeny béke megőrzése érdekében az ország élén az ENSZ által delegált, széles jogkörrel rendelkező főképviseelő áll, ő egy személyben a végrehajtó hatalom feje és kivételes jogköre az egész világon egyedülálló. Fontos szempont a tisztségviselő kijelölésénél, hogy egyik említett "fő etnikumhoz" se tartozzon, ezzel biztosítva a független, demokratikus érdekek megvalósítását. Jelenleg ezt a tisztséget 2021 augusztusa óta egy német diplomata, Christian Schmidt tölti be. Az ország elnökségében, a megfelelő etnikai reprezentáció érdekében mind a három etnikumból egy-egy tisztségviselővel képviselteti magát egy folyton rotálódó rendszerben. "Röviden, Bosznia-Hercegovina egy állammal, két entitással, három államalkotó néppel,

nagyjából négy millió lakossal és öt hatósági szinttel rendelkezik.” (saját fordítás) (Európai Bizottság, 2021)

1. ábra: Bosznia-Hercegovina entitásai Dayton után

Forrás: https://maps.lib.utexas.edu/maps/bosnia/ethnic_majorities_97jp

A daytoni békekötéssel véget ért a háború első szakasza. Az utóbbi fél évszázad egyik legsúlyosabb eseménysorozata, ami Európa legsötétebb korszakát idézte, árnyként kísértette a nemzetközi közösséget: az ENSZ csapatok által biztosított „biztonsági zóna”, Srebrenica városának eleste 1995 júliusában. A mészárlást a Boszniai Szerb Köztársaság hadserege (VRS) hajtotta végre Ratko Mladic parancsai nyomán. A mészárlásnak egyértelmű célja volt a térség etnikai alapon történő megtisztítása. A katonatiszt jelenleg is életfogytig tartó börtönbüntetését tölti népirtás vétsége miatt, csak úgy, mint a Boszniai Szerb Köztársaság korábbi elnöke, Radovan Karadzic, akit 2019-ben ítélt el jogerősen a Nemzetközi Törvényszék a srebrenicai események miatt. Srebrenica jelentősége megkérdőjelezhetetlen jelentőséggel bír az emlékezetpolitika és megbékélési politika kapcsán. 1995 nyarán, a VRS csapatai, alig több mint két hét leforgása alatt, több mint 8000 férfit és fiút végeztek ki etnikai és vallási alapon és több 10.000 nőt és lányt erőszakoltak meg. Az etnikai tisztogatás és népirtás ténye mostanra már teljes mértékben elfogadott. Sharif Baisiuni, ENSZ szakértő így definiálja az etnikai tisztogatást: „egy területnek etnikai homogenizációja fegyveres erőszakkal vagy

megfélemlítéssel, azzal a céllal, hogy a térségből eltávolítsák a másféle etnikai vagy vallási közösség tagjait." (Szondi, 2006, p.5) Az 1948-as ENSZ Népiirtás büntettének megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezménye 'megelőzendő és büntetendő' nemzetközi büntettként határozza meg a népiirtást. Az egyezmény így definiálja a genocídiumot: "Népiirtás alatt a következő cselekmények bármelyikének, valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport, mint olyan, teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékával való elkövetést érti: (a) csoport tagjainak megölése; (b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása; (c) a csoportra megfontolva oly életfeltételek ráerőszakolása, melynek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése; (d) oly intézkedések tétéle, amelyek célja a csoporton belüli születések meggátolása; (e) a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitele." A srebrenicai genocídium tényét, habár a Hágai Törvényszék deklarálta, a mai napig számos ország vagy országrész (Boszniai Szerb Köztársaság) nem hajlandó nyilvánosan elismerni. (Jacobs, 2016) További kérdéseket és kételyeket vet fel a környéken állomásozó holland ENSZ csapatok mulasztása, akik minden ellenállás nélkül engedték át az általuk ellenőrzött zónát a szerb alakulatoknak, ezzel kiszolgáltatva a fegyvertelen bosnyák civileket a megtorlásnak. A több mint negyed évszázaddal ezelőtt történt borzalmak még ma is élénken élnek a lakosság emlékezetében, a politikai diskurzusok szerves alapjául szolgálnak, az etnikumokat súlyosan fragmentálják és polarizálják.

A jelenlegi ENSZ-főképviseelő elődje, Valentin Inzko 2021 júliusában hozott rendeletével, aminek értelmében a genocídium tagadása esetén akár 5 évnyi börtönbüntetés is kiszabható, hozzájárult a jelenlegi feszült helyzethez Bosznia-Hercegovinban, ugyanis Milorad Dodik, a Boszniai Szerb Köztársaság kormányfője, ennek hatására bejelentette elszakadási szándékát, ami beláthatatlan hatással bírna a térségre nézve, mind gazdaságilag, mind geopolitikailag. A kialakult helyzetből tisztán látható, hogy a stabilitást nem sikerült a nemzetközi közösségnek teljes mértékben megvalósítani, ezért gyakran merül fel a békeszerződés és válságkezelés sikertelensége. McMahon és Western (2009) szerint egyenesen Dayton kudarcáról beszélhetünk, hiszen ugyanaz a békerendszer, amelyik a háború végét hozta el, egy másiknak az elejét jelentette a beáramló, közel 14 milliárd dollárnyi segély és a hatalmas nemzetközi figyelem ellenére, a radikalizálódás tovább folytatódott, az etnikumok közötti kapcsolatok és ellentétek eszkalálódtak. (Parent, 2012)

2.2 Kollektív emlékezet: eltérő irányzatok

Az etnikai feszültségek pontos megértéséhez meg kell vizsgálni a társadalmak szerkezetét, a fragmentáció alapjait, a térségben uralkodó emlékezetnarratívákat, a megbékélés és az átmeneti igazságszolgáltatás megvalósulásának lehetőségeit. A régióban nincsen jelen egy közös, minden állam által elfogadott emlékezetnarratíva, azonban az erre való törekvés alapja annak a folyamatnak, amin az Európai Unió és a helyi civil társadalmi szervezetek munkálkodnak. Felvetődik a kérdés, amennyiben a régióban nincs egy általánosan elfogadott narratíva, akkor ki és milyen módon határozza meg az emlékezés irányvonalát? Az egyes társadalmat ért hatások és azok értelmezése, politikai feltételeessége és beépülése a diskurzusba formálják a különböző, egymással gyakran ellentétes és egymással versengő emlékezetirányzatokat. Ahogy Assmann fogalmaz, a kollektív emlékezet fogalma abból indul ki, hogy az emlékezettel ugyan az egyén rendelkezik, de maga az emlékezőképesség valójában társadalmi produktum. A közösségek ugyanis bár nem rendelkeznek klasszikus értelemben vett emlékezettel, de a szocializáció révén meghatározzák tagjaik emlékezetét. Ennek a színtere a kommunikáció. Amennyiben valamilyen oknál fogva ez megszakad, életbe lép a felejtés, és az emlék elenyészik. A kollektív emlékezet az adott csoport percepcióitól függ, hiszen amíg egy esemény érzékelése individuális szinten zajlik, addig az emlékezet csoportos szinten megy végbe. A közösség - vagy ebben az esetben az etnikai társadalom - emlékezetének centralizálásához szükség van azonban néhány évszámra a pragmatikusság miatt és egy személyre, akiben alakot tudnak ölteni a képviselt eszmék. (Assmann, 2018, p.36-41) Eszerint a logika szerint érvel Halbwachs (1992) is, aki rávilágít a kollektív emlékezet és az egyéni emlékezet komplexitására. "Amíg a kollektív emlékezet fennmarad és erőt merít a bázisából, egy összefüggő embercsoportban, addig az egyének, mint csoporttagok azok, akik emlékeznek." (saját fordítás) (Halbwachs, 1992, p.22.) Ezekből kifolyólag teljesen egyértelmű, hogy a közemlékezet birtoklása óriási hatalmat biztosít az ezt értelmezni tudó vezetőknek. Pataki (2010) szerint ott tér el egymástól leginkább az egyéni és a politikai emlékezet (ami a kollektív emlékezetet alakítja), hogy míg előbbinél inkább a pontosság, addig utóbbinál inkább a gyakorlatiasság és haszonszerzés dominál. (Pataki, 2010, p.786) „Az emlékezés és identitás egyszerre társadalmi és politikai konstrukció.” (Moll, 2013, p.2) A közemlékezet birtokosa, ez a balkáni viszonyok esetében a politikai elit, monopolhelyzetből értelmezheti egyes

események megítélését, amik meghatározó hatást gyakoroltak az országra vagy a régióra, ezzel formálhatja a jövőt saját elképzelései szerint és határozhatja meg az ország irányvonalát. A kollektív emlékezet mindig egy közösséghez köthető, ennél fogva elfogultan, a saját helyzetéből szemléli a múlt eseményeit és a megfelelő informálódás és párbeszéd hiányában, (amit a nacionalista narratívák tudatosan nem szolgáltatnak) elveszíti a közösség neutralitását és a szubjektív múlt objektivitása ebben a helyzetben a politikai vezetők múltértelmezésén múlik. (Pataki, 2010) Erre a folyamatra használja Gyáni a „használható múlt” (Gyáni, 2016, p.32) kifejezést, aminek lényege, hogy a regnáló államhatalom azokat az eseményeket választja ki a múltból, amik az adott politikai kontextusban a leginkább megfeleltethetők és a legnagyobb hatást tudják kiváltani a társadalomban. A történelmet csak a győztesek képesek elfelejteni, a sértettek az emlékezésre kárhoztatnak. (Burke, 2001, p.13) Assmann úgy érvel, hogy a múlt értelmezésének fontos jövőformáló feladata van, ezért az uralkodó narratívák közötti harc igen jelentős. (Assmann, 2016, p.106-108) Gyáni szerint a történelem mindig aktualizálható, ezalatt azt érti, hogy az egész történelem és ebből adódóan az egész emlékezetpolitika relatív, megítélése az értelmezője szándékain múlik.(Gyáni, 2016, p.32) Orwell híres, *1984* című regényében a következő hasonlatot említi: „Aki uralja a múltat, az uralja a jövőt, aki uralja a jelent, az uralja a múltat is.” (Orwell, 1949, p.19) A klasszikus mű természetesen még évtizedekkel az Európa délkeleti részét ért megpróbáltatások előtt íródott, ennek ellenére úgy gondolom aktualitása teljes mértékben megkérdőjelezhetetlen, ugyanis a régió összes kormánya a „Nagy Testvér” szerepét igyekszik betölteni az eltérő történelmi irányzatok megalkotásakor, így ami számukra hasznos, azt megtartják, ami nem, azt vagy szelektálják, „újrahasznosítják” vagy igényeik szerint formálják.

A Nyugat-Balkán esetében a súlyos polarizáció következtében a politika fő célja nem a megbékélés és egy általános történelemértelmezés elfogadása, hanem a nemzet védelme és a nemzeti érdekek előtérbe helyezése. Az emlékezetpolitika alapvetően nem kell, hogy magában hordozzon egy negatív konnotációt a gyűlölet és az ellenségeskedés, illetve a megbékélést elősegítő párbeszéd kapcsán, hiszen a kollektív emlékezés másképp manifesztálódik egy demokratikusan szerveződő és egy autoriter vonásokat hordozó állam esetében. A különböző emlékezetnarratívák egyszerre, egymással párhuzamosan vannak jelen a térségben, Pataki erre használja az „emlékek háborúja” kifejezést. (Pataki, 2010, p.793) Az emlékezetpolitika birtoklásáért folytatott harc a mai napig aktívan folytatódik, sem a daytoni békeszerződés aláírása, sem Horvátország 2013-as uniós csatlakozása nem tudta felszámolni

a jelenséget, sőt Radojicic szerint a helyzet semmivel sem békésebb az 1990-es évek körülményeihez képest, az egyetlen lényeges különbség annyi, hogy a fegyverekkel folytatott háború befejeződésével kezdetét vette a „verbális háború” és nagyobb hangsúlyt kap a politikai manipuláció, a gyűlöletbeszéd és az emlékezet államosítása. (Antevski és Mitrovic, 2012, p.396-402)

A Nyugat-Balkánon felfedezhető ellenséges légkör az etnikumok között azonban semmiképp sem vezethető vissza egy ősi gyűlöletre. Ezt az állítást alátámasztja Ramovic (2016), aki szerint egy „importált utálatnak” tekinthető az a folyamat, amit a térségbe beáramló európai ideológiák, mint a nacionalizmus, a fasizmus, a kommunizmus váltottak ki. Részben ezeknek az eszméknek a régióban való felbukkanása és az Oszmán Birodalom gyengülése vezettek azokhoz későbbi destruktív változások kezdetéhez, amik a mai napig fellelhetők. A térség a 20. század elejéig Európa egyik legbékésebb részét képezte és az etnikumok közötti zavartalan együttélés realitás volt. Ugyancsak emellett a megállapítás mellett tanúskodik a már említett Vukovár példája is, ahol 1991-ig számos etnikum élt együtt békességben, majd a háború, a propaganda és a polarizálódás szomszédot szomszéd ellen fordított. A vizsgált államok közül Bosznia-Hercegovina teljes mértékben reprezentálja a regionális viszonyokat, hiszen csak úgy, mint a teljes nyugat-balkáni régióban, Boszniában sem tudott kialakulni egy általánosan elfogadott, domináns emlékezetnarratíva, mivel az etnikai választóvonalak és az állami megosztottság miatt nincsen jelen egy egységes közeg, ami osztozni tudna valamelyik narratíván. Az emlékezetpolitika komplexitása miatt is felmerül Bosznia-Hercegovina állami szerkezetének stabilitása és tartóssága, hiszen míg Horvátországban és Szerbiában, habár nem kollektívan, de jelen van egy többségi társadalmi konszenzus a háborút és az azt követő évek kérdéseit illetően, Bosznia-Hercegovina esetében a három nagy etnikum jelenléte okán ez nem alakulhatott ki. (Moll, 2013)

A megemlékezés és emlékezetpolitika vonatkozásában esszenciális a jelképek, az emlékhelyek által betöltött szerepek a traumatizált társadalmakban. A délszláv háború vizsgálata során nem csak az etnikai sokszínűséget, hanem a vallási diverzitást is figyelembe kell venni, hiszen ezek alapjaiban befolyásolták a háború alakulását. Az általam vizsgált országok, a háború első számú alanyai. Szerbia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina államtörténetileg mind különböző államvallással rendelkeznek, vagyis a többségi társadalom mind a három ország esetében más felekezethez tartozik. Ennek a mai napig meghatározó jelentősége van a politikai diskurzus tekintetében. „A nemzetiségi hovatartozás

elválaszthatatlan a vallástól, egyszerűen bizalmi kérdés” (Reményi, 2014, p.58). A szerbek többsége történetileg a keresztény ortodox vallást, a horvátok római katolikust, míg a bosnyákok a muszlim vallást követik, ebből egyenesen következik, hogy hagyományaik, emlékhelyeik, imahelyeik és kultúráik is élesen eltérnek egymástól. Ez hosszú évszázadokig szinte gond nélkül megvalósult, azonban a 20. század vége átdefiniálta a körülményeket. A háború alatt az imahelyek, mint a templomok, a mecsetek, valamint a különböző vallási jelképek, mint keresztek, a zöld szín az iszlámban, a zászlók, a zenék szerepe jelentősen felértékelődött, hiszen ez minden közösségnek az identitást meghatározó elemei voltak, s ezért vált fontossá a másik fél számára is ezeknek az identitást jelző elemeknek a megsértése, megsemmisítése, hiszen ezzel a tervezett fájdalmat és pusztítást maximalizálni lehetett. Ennek a tudatos ideológiai destrukciónak esett áldozatul a háború 4 éve alatt megközelítőleg 450 katolikus, 340 ortodox és 1200-1300 muzulmán vallási imahely. (Reményi, 2014, p.50-60) A háborút követő évek restaurációs munkái és emlékhely állításai sem voltak mentesek az állami narratívák befolyásától.

2.3 Megbékélés: átmeneti igazságszolgáltatás és közös narratívák irányában?

Az Európai Unió és a helyi civil társadalmi szereplők állásfoglalásaiban, a nyugat-balkáni térségben az emlékezetpolitika elválaszthatatlan a megbékélés (reconciliation) folyamatától, hisz konszolidálása a politikai párbeszéd alapját képezi. Az Európai Bizottság 2018-as Nyugat-Balkánra vonatkozó bővítési tervében nagy hangsúlyt fektetett ezeknek az értékeknek a hangsúlyozására és az ezeket megvalósítani igyekvő szervezetek támogatására. Ilyen kiemelt szervezetek a nemzetközi büntetőtörvényszékek, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és a volt Jugoszláviában elkövetett háborús bűncselekményeket és az emberi jogok megsértésének más súlyos eseteit vizsgáló regionális tényfeltáró bizottság (RECOM). A Bizottság a stratégia tervében gyakran használja az említett terminusokat. A megbékélés folyamatát általában béke megszilárdulása és a tartós stabilitás záradékaként értelmezik. (Európai Bizottság, 2018)

Az IDEA 2003-as kézikönyve szerint a megbékélés fogalmi keretének alapja maga a megbékélési folyamat összetettsége, amelyre nincs egy kijelölt, általános érvényű eljárás, hiszen a társadalmi folyamatok kontextusban definiálódnak, lokálisan és kulturálisan érzékenyek. A térségben jelen van számos olyan kezdeményezés, ami a „gyógyulást” hivatott elősegíteni. Ezek alatt olyan civil társadalmi szervezeteket értünk, amik - az esetek többségében külföldi donációk segítségével - a domináns nacionalista narratívával szemben nyújtanak alternatív megoldást, azonban sikerességük és megítélésük éppen a külföldi források és strukturális fejlesztési elvárások miatt igen megosztó a traumatizált társadalmakban. A megbékélést az individuuum szintjén kell elkezdni, de elengedhetetlen kelléke az állami tagadás megszüntetése és a felelősségvállalás is. (Bloomfield és mtsai, 2003)

A megbékélés egy többszintes folyamat, Griessler szerint először az erőszakot kell megszüntetni, aztán a polarizációt kell csökkenteni az etnikumok között, majd az ellentéteket kell megfelelően menedzselni, s ezzel kezdetét veheti egy diskurzus a csoportok között, amennyiben ez sikerrel jár, végül a társadalmon belüli sokszínűséget kell fenntartani és megóvni. (Griessler, 2020, p.8) Egy 2011-es interjú alkalmával megkérdezték egy, a szarajevói ostromot túlélő áldozatot a térségben végbemenő progresszivitás hiányának legfőbb okairól. Szerinte a megbékélés alapvető gátjai a félelem és a bizalmatlanság a traumák mentén formálódó csoportok között és nem a sokak által feltételezett „ősi gyűlölet”, azonban ez önmagában egy paradox helyzetet eredményez. A bizonytalanságban, félelemben élő csoportok a politikai vezetéstől várják a helyzet feloldását, azonban a gyűlölet-narratívának nem célja a megbékélési folyamatok támogatása, a törésvonalak feloldása, sőt gyakran ennek szöges ellentétét látjuk, hiszen a politikai elit újabb problémákat alkot a meglévők feloldása helyett. A megbékélés nem lehetséges a bizalom helyreállítása nélkül, de ennek megvalósítása számos akadályba ütközik, hiszen amennyiben meg is valósul az együttélés a különböző csoportok között, a szegregáció az etnikai alapon felosztott közösségi és köztéri helyszínek miatt az emberek nem képesek interakciót létesíteni egymással, ezzel hátráltatva a gyógyulás folyamatát. (Parent, 2012) Osorio úgy vélekedik, hogy a megbékélésnek 7 fő akadályja létezik:

1. A folyamatos revízióra törekvés
2. Glorifikáció
3. Gyűlöletbeszéd
4. A másik fél bűnösségének hangsúlyozása, saját bűnök tagadása
5. Manipulálható bíróságok, akik csak az állam igényeit szolgálják
6. Magas korrupciós ráta (az egész régióban)
7. A civil társadalmi szervezetek és a független média csökkenése (Esch és Palm, 2021, p.9)

Turner és mtsai (2007) szerint egyedül egy olyan externális hatás hozhat alapvető változást, mint a migráció, ami dinamikájával kimozdítja az adott társadalmi struktúrát statikusságából és az új emberek és impulzusok hatására egy aktív csoportközi párbeszédet indít el, ahol minden fél kifejtheti nézetét és sérelmeit, identitásától és előítéletektől függetlenül, ezzel csökkentve a társadalmon belüli frusztrációt és növelve a megbékélés megkezdésének lehetőségét.

A megbékélési mechanizmusban központi fogalom az „átmeneti igazságszolgáltatás” (transitional justice), ami egy gyűjtőfogalom és számos kezdeményezésre használják az erőszakos múlt hagyatéka kapcsán. (Kostovicova, 2016) Kihívást jelent az államok számára, hogy hogyan értékeljék egy korábbi rezsimben elkövetett emberi jogsértéseket. Mi a felelősségre vonás megfelelő módja? Az átmeneti igazságszolgáltatás fogalmát a kezdetekben a tárgyalásokra és a békebizottságok működésére korlátozták. Ezek a mechanizmusok az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején végbemenő demokratikus átállást szorgalmazták és segítették a korábbi szovjet blokkba eső utódállamok integrációját. Később a fogalom új értelmezésekkel egészült ki az 1990-es években felerősödő etnikai alapokon nyugvó harcok során. (Teitel, 2003) A kezdeményezés célja, hogy felszámolja a múlt erőszakos örökségét és teret engedjen a megbékélésnek, felelősségre vonja az elkövetőket az emberi jogsértések kapcsán, valamint, hogy a lehető legnagyobb mértékben valósítsa meg a jogállamiság kritériumait. (Griessler, 2020, p.3) Osorio ezt azzal egészíti ki, hogy az átmeneti igazságszolgáltatás további alapvető szándéka az áldozatoknak való igazságszolgáltatás és a béke és a demokrácia elősegítése a térségben. Ez számos tényezőt igényel, ideértve: a bírósági és a nem bírósági folyamatokat, a helyreállítást, a megemlékezést, az igazság keresését, az intézményi reformokat és a „garanciát” a lakosok számára, hogy ilyen brutális események nem fordulnak elő újra a történelem során. Az átmeneti igazságszolgáltatás intézménye nem

újkeletű folyamat a Nyugat-Balkán esetében, hiszen már az 1990-es évek elején munkálkodott a Nemzetközi Törvényszék, ami a Jugoszláviában elkövetett bűncselekmények feltárását tűzte ki célul és számos alkalommal járult hozzá a megbékélés elősegítéséhez. A folyamat megítélése mégis megosztó, számos kritika éri a társadalom körében, hogy túlságosan nagy hangsúlyt fektet a háborús bűnök felkutatására és a társadalmat valójában érintő problémák, mint oktatás és áldozatközpontú megközelítés, nem kapnak megfelelő figyelmet. Továbbá, az elméletben tökéletesen megvalósítható tervek a gyakorlatban teljes sikertelenségre vannak ítélve, azon egyszerű oknál fogva, hogy ezeket a keretrendszereket kidolgozó szakértők nem fektetnek elég figyelmet a regionális folyamatok megértésére, a posztkonfliktusos rehabilitáció kontextuális sajátosságaira. A megbékélési folyamat sikerének záloga a felek narratíváinak tisztelete és elfogadása, illetve a közös múlt elismerése. (Esch és Palm, 2021, p.9-23)

3 Politikai emlékezet és állami emlékezetpolitika

A fejezet célja a kollektív emlékezetet formáló domináns nemzeti narratívák, azok jellegének, kialakulásának és lehetséges jövőképeinek bemutatása. Számtalanszor fel szokott merülni a kérdés, hogy egy európai, civilizált társadalomban, hogyan jelenhet meg a szándék az emberek részéről, hogy atrocitást kövessenek el másik etnikum ellen, amikor nyelvük és történelmük gyökere közös?

Az általános meggyőződés a *Balkanizmus* irányába mutat, amely szerint a balkáni népek természetükből eredően erőszakosabbak és ez alapjaiban határozza meg külkapcsolataikat is. Natasa Kandic, a HLC igazgatója szerint a megbékélés egyetlen gátját a „politikai oligarchák” jelentik, akik a radikális nézeteikkel, politikai manipulációikkal „megfertőzik” az újabb generációkat. A traumatizált korosztály előregedésével nem oldódik meg a probléma, hiszen az oktatási, politikai, szociális rendszeren keresztül a fiatalabb nemzedékek ugyanazokkal a be nem gyógyult sebekkel találkoznak, mint akik megélték a vérontás korszakát. (Euractive, 2021) A műtfeldolgozás, a múlttal való szembesülés/szembesítés („dealing with the past”) mechanizmusának lényege, hogy egy adott állam hogyan birkózik meg az örökölt sorssal. A generációk közötti párbeszéd hiánya és eltérő múltértelmezése is tovább nehezíti a műtfeldolgozást és intergenerációs feszültségeket okoz, amihez a szélsőséges állami nézetek csak asszisztálni tudnak. (Resende és Budryte, 2014, p.61) Ezeket ideális esetben az iskolának vagy a szülőknek lenne feladata feloldani, de az oktatási rendszer erre nem nyújt lehetőséget, hiszen az etnikai tagoltságban érdekelt politikai vezetés nem szembesül, vagy nem hajlandó szembesíteni magát a rendszer hiányosságaival a csoportok közötti párbeszéd terén. Ezekre a problémákra próbáltak megoldást nyújtani azok az alternatív oktatási mechanizmusok, amik a civil társadalmi szervezetek segítségével jöttek létre és céljuk az államtól eltérő történelemoktatás és a nemzetek közötti párbeszéd megvalósítása volt a diákok körében. Erre számos cserediák programkezdeményezés, táboroztatási kísérlet született, azonban az állam anyagi támogatása hiányában ezek fenntarthatatlanok voltak hosszú távon. (Kosic és Tauber, 2010)

Ennek a kérdéskörnek a vonatkozásában szokott visszatérő dilemma lenni, hogy ezekben az esetekben miért nem járulnak hozzá nagyobb mértékben a kezdeményezésekhez a külföldi donorok? Ennek a kérdésnek a bővebb megválaszolására is vállalkozom

dolgozatomban. Itt is meg kell említeni, hogy nem az új multikulturális csoportok létrehozása jelenti az igazi kihívást a szervezetek számára, hanem ezeknek a létrehozott csoportoknak a fenntartása és a folyamatoknak az anyagi támogatása hosszú távon. Ilyenkor már nincsen jelen az átlagember által gyakran evidensnek vett állami hozzájárulás, ami a körülményeket biztosítani tudná egy ilyen jellegű kezdeményezéshez. A későbbiekben számos példán keresztül igazolom, hogy ezek az aggályok nagymértékben hozzájárulnak az Európai Unió és NGO-k működésének legitimitását ellenző hangokhoz.

Számos tanulmány kimutatta, hogy a fiataloknak óriási kihívásokkal kell szembenézniük a Nyugat-Balkánon. A helyi gyakorlat lényegesen eltér az általánosan tapasztalt európai értékektől. A legszignifikánsabb jellemzők közé tartoznak: az erőszak, a xenofóbia, a homofóbia, a patriarchális társadalomértelmezés, a szexizmus. Világosan kirajzolódik, hogy számos jogállami alapérték nem érvényesül. Hatalmas a térségben uralkodó munkanélküliség. Az Európai Bizottság 2021-es kiadványa szerint, ami a Labour Force Survey adataira támaszkodik, megállapította, hogy Bosznia-Hercegovinában, a 15-24 év közötti korosztály esetében 40.4%-ra emelkedett a munkanélküliségi ráta 2021 első negyedében. Ez a majdnem 5%-os emelkedés az egy évvel korábban mért adatokhoz képest, részben a Covid-19 világjárvány gazdasági hatásaként is értelmezhető. (Európai Bizottság, 2021) Ezek a tendenciák egyrészt tovább radikalizálják a fiatalokat, másrészt az egész radikalizálódási folyamatnak az indikátorai is egyben. A fiatalok pályakezdése is sokkal problematikusabb, ezeket a tényezőket vizsgálva világossá válnak a térségre jellemző magas drogfogyasztási szokások, a gyakori alkoholizmus, a depresszió, a családon belüli erőszak. A Young Men Initiative (YMI) 2011-2013-as felmérése kimutatta, hogy a megkérdezett boszniai fiataloknak 37-55%-a már verekedett élete során, ugyanez a tanulmány arra a megállapításra jutott, hogy Európán belül a Balkánon sérülnek meg, vagy halnak bele, legnagyobb valószínűséggel erőszakos cselekedetekbe a fiatalok. (British Council, 2017, p.8-9)

A társadalomgazdasági és a viselkedési problémák manifesztációi annak a gyűlöletkampánynak, amit a helyi kormányok a Daytoni rendszer létrehozása óta folytatnak és fenntartanak.

Az Aspen Europe Program kutatói szerint a jelenlegi ellenséges környezet nem csak a békés fejlődés lassulásával vagy stagnálásával fenyeget, hanem a megbékélés és politikai párbeszéd további sikertelensége esetén a régiót tovább destabilizálhatja, s erre példa a korábban már említett Boszniai Szerb Köztársaság elszakadási szándéka. Habár a politikai

vezetés számos alkalommal elkötelezettséget mutat verbálisan a megbékélés elősegítésére és a jószomszédi viszony támogatására, mint a nyilvános bocsánatkérés az elkövetett háborús bűnökért, részvétnyilvánítás az elhunytak családtagjainál, bűncselekmények helyszíneinek meglátogatása, azonban ezek az aktusok gyakran revizionizmusként vagy nacionalizmusként jelennek meg a gyakorlatban. (Esch és Palm, 2021, p.4)

A politikai elit megbékélési politikájában tapasztalt cselekvőképesség hiánya megjelenik a médiakommunikációban, amely felhívja a figyelmet, hogy a fiatal generációk felnövése még tovább polarizálhatja a helyzetet. Egy szarajevói, helyi újságíró úgy fogalmaz, hogy: „1992-től napjainkig a 20 év alatti fiatalok teljes mértékben agyamosottak, teljesen más az értékrendszerük, az oktatásuk, ezek a gyerekek sosem éltek együtt más etnikummal...nagyon félek, hogy mi lehet a fejükben...Ha a holnap bármi feszültséget hordoz magában ezek az emberek háborút fognak kezdeni...Az államnak szüksége van a fiatalokra, sokkal könnyebben manipulálhatók.” (Simic és Volcic, 2013, p.79) Egy másik újságíró szerint aki Banja-Lukában a Radio Free Europe-nak dolgozik, hasonló megállapításokat tett, ezzel egészítette ki: „a fiatalság depressziós és etnikailag megosztott.” (Simic és Volcic, 2013, p.79)

Seixas szerint ezekből az adatokból nyilvánvalóvá válik, hogy a politikai elit a legfőbb okozója a progresszivitás hiányának és a társadalmon belüli fragmentációnak, mert képtelen bármilyen jellegű konszenzust elérni és egyedül a politikai hatalmuk biztosításán munkálkodnak. Céljuk nem csupán a felnőtt lakosság megnyerése, hanem egészen a fiatal kortól kezdve egy tudatos gondolkodásmanipuláció. Felfedezhető tehát egy nyílt ellentét a politikai elit akarata és a nép szükséglete, valamint a politikusok- és az NGO-k érdekei között. (Simic és Volcic, 2013, p.79-80)

A polarizálódást célzó politikai kommunikáció egyik legmeghatározóbb alappillére a gyűlöletbeszéd alkalmazása. Ezeknek egyértelmű célja a polarizáció fenntartása a társadalmon belül. Ennek eléréséhez eszközként szolgál az állami befolyás alatt álló média intézménye. Nosov szerint a helyzetre egyedül egy külső intervenció nyújthatna megoldást, hiszen a nyilvánosság az évtizedek óta tartó manipuláció okán már nem képes önerőből változást elérni, csak úgy, mint a helyi politikusok sem. Céljaik eléréséhez ezért, kemény externális szankciókra lenne szükség, ami egyértelmű gátat szabna a rasszista, nacionalista gyűlöletbeszédnek. Ezek megszüntetése nélkül elképzelhetetlen lenne a megbékélési folyamatok sikeres megvalósítása. (Esch és Palm, 2021, p.17)

A politikai manipuláció kapcsán kardinális fogalom a térségben végbemenő folyamatok értelmezéséhez a heroizálás átpolitizált, ünnepi kultikus narratívája, a glorifikáció, ami a gyűlöletbeszéd egyik gyakorlati megjelenése, és a genocídium 11. szakasza. A népiirtás azt megelőző tíz, jól elkülöníthető szakaszáról Stanton munkássága számol be, fogalmi keretek közé helyezve a genocídiumhoz vezető, egymást követő lépcsőfokokat. (Stanton, 2016.) A glorifikáció a tagadás után következik közvetlenül és jelentősége, hogy az adott állam már nem tagadni, eltitkolni próbálja az általuk véghezvitt mészárlást, hanem az abban résztvevő katonákat, katonai vezetőket dicsőíti, tetteiket magasztatja, ezzel legitimálja az általuk elkövetett bűnöket, amik a vezetők szerint a nemzeti érdeket szolgálták, így az emberek hálával tartoznak nekik, hiszen minden amit tettek, az általuk értelmezett „igaz ügyet” szolgáltatta. A jelenség bemutatásához tökéletes példaként szolgál Ratko Mladic esete, aki az első számú felelőse a Srebrenicában történt atrocitásoknak. A hágai Nemzetközi Törvényszék ítélethirdetése előtt, (ami 2017-ben életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélte a korábbi tisztet, miszerint 11-ből 10 vádpontban bűnösnek találta a bíróság; s ez a másodfokú ítélet 2021-ben jogerőre lépett), egy emléktáblát helyeztek el a “boszniai-mészárosként” is számon tartott parancsnok tiszteletére Szarajevó egyik dombján, ahonnan korábban elindította a város elleni offenzíváját. Szarajevó ostromának következtében 11.500 lakos vesztette életét. Ennek a szimbolikus lépésnek az a jelentősége, hogy biztosítsák Mladic-ot az állami támogatásról, a szomszédos országokat és a nemzetközi közvéleményt az ítélet jogtalanságáról. Hasonló esetről számolhatunk be Radovan Karadzic esetében is, akinek 2016-ban kellett felelnie, az ember ellen felhozható legsúlyosabb vádpontokért, mint a népiirtás és az emberiség elleni bűntettek. A tárgyalás előtt néhány nappal a Bosznia Szerb Köztársaságban, a később elítélt Karadzic-ról egy diákszállót neveztek el, ezzel tovább mélyítve a társadalmak közötti szakadékot és megkérdőjelezve a független nemzetközi törvényszék döntésének legitimitását, amit az elítéltek is gyakran hangoztattak tárgyalásaik során. (Karamehic-Muratovic és Kromják, 2021, p.225-228) Ezzel a jelenséggel szorosan összefonódik a politikai manipuláció egyik kedvelt eszköze, a hős- és ellenségkép gyártás is. Gyakran fellelhető a „másik fél” katonáit „gyilkosként”, a „mi” katonáinkat „áldozatként”, „mártírként” azonosító narratíva, azaz a törekvés az áldozat szerep betöltésére, ezzel is alátámasztva „saját” igazát; ezeknek a manipulatív kezdeményezéseknek a világos célja a nemzeti egység megteremtése és a legitimáció elnyerése a társadalom körében, ami a hatalom alapját szolgáltatja. (Nagy, 2020, p.184-188)

2010 és 2015 között érzékelhető volt egy átmeneti fellendülés a megbékélést elősegítő kezdeményezések megvalósítása kapcsán, ez a lendület az utóbbi években azonban alábbhagyott és az országok közötti együttműködés talán még sosem adott ekkora pesszimizmusra okot.

Jelentős mértékben hozzá tudnak járulni a társadalmi megbékéléshez az áldozatok tiszteletére felállított emlékparkok, hiszen a megemlékezés, a tiszteletnyilvánítás, az együttérzés segítik a gyógyulás folyamatát és az áldozatok méltóságának helyreállítását, ugyanakkor a jelképek önkényes használata és az állampolgárok megvezetése, tovább súlyosbítják az etnikumok közötti szakadékot. A Nyugat-Balkán esetében az utóbbi a domináns narratíva, az államok a nemzeti egység megerősítését és saját, elfogult álláspontjuk legitimitációját látják a kezdeményezésekben. További gondot jelent az emlékhelyek földrajzi elhelyezkedése, ugyanis ezek gyakran a jelenlegi országhatáron kívül terülnek el, ami nagyban megnehezíti a zarándokok és a megemlékezők helyzetét, hiszen a határ túloldalán a különböző múltértelmezések értelmében teljesen más az adott helyszín politikai megítélése. Erre példa Srebrenica városának elhelyezkedése, ami jelenleg a Boszniai Szerb Köztársaság területén található, de a szeparatista nézeteket is kilátásba helyező szerb entitás nem hajlandó elismerni a népirtás tényét, így a srebrenicai megemlékezés jellegének is más a megítélése. A szerbek, alig 15 percre Srebrenicától, Bratunac városában tartanak minden évben megemlékezést a háborúban elesett honfitársaik tiszteletére. A háború nyomán létrehozott emlékhelyek szinte kivétel nélkül etnikai alapúak, így legalább ugyanannyi fenyegetést jelentenek a régióra nézve, mint amennyivel hozzájárulnak a megbékélés folyamatához. (Simic és Volcic, 2013, p.46-47)

A srebrenicia és a bratunaci megemlékezési gyakorlatok is mutatják, jelenleg nehezen helyezhető kilátásba, hogy az államközpontú áldozatmegközelítést felváltja a „másik oldal” halottainak kölcsönös tisztelete és az államok egymással szorosan együttműködve, az európai elvárásnak megfelelően, közösen ápolják a tragikus múltat.

A három vizsgált állam nem csak a múlt értelmezése, hanem az európai integráció terén is teljesen eltérő utakat járnak be. Horvátország 2013 óta az Európai Unió tagja, így teljesen más szerepkörben vesz részt a politikai diskurzusban, mint a másik két fél. Szerbia az integrációs folyamat közepén helyezkedik el a három ország helyzetét vizsgálva, ugyan még nem uniós tagország, azonban hosszú évek óta folynak a tárgyalások az ország csatlakozási feltételeiről. A Bizottság 2018-as tervezete szerint a kitételek teljesítése esetén akár már 2025-ben meg is valósulhat az ország integrációja. (Európai Bizottság, 2018) A sereghajtó Bosznia-

Hercegovina, a térség legrosszabb makrogazdasági indikátorait mutatja, nemcsak a három vizsgált állam közül, hanem az egész nyugat-balkáni övezetben, így az Európai Unió a feltételek teljesítése esetén csak a tagjelölt státuszt helyezte kilátásba. A legoptimistább becslések szerint is a csatlakozásra még évtizedekig várnia kell az etnikailag tagolt országnak. A régió fejlődése hatalmas mértékben függ az államok hozzáállásától és a civil társadalmi szervezetek együttműködésétől. A következő részben ennek a három, egymástól teljesen eltérő integrációs szakaszban lévő országnak az emlékezetpolitika értelmezését vizsgálom.

3.1 Horvátország:

Horvátország 2013-as uniós integrációja nagy elvárásokat támasztott a régió stabilizálódásának irányába, mindenki a gyűlöletpolitika átdefiniálódására számított, azonban a horvát politikai kommunikációban nem következett be drasztikus változás az emlékezetpolitika és a regionális együttműködés terén. Horvátország helyzete annyiban eltér kifejezetten Bosznia-Hercegovinától, hogy etnikuma homogénebb, így az európai uniós elvárásokat könnyebben tudta implementálni. Függetlenségének 1991-es kikiáltását követően aktív szereplőjévé vált a háború első szakaszának. Az 1995-ös „vihar” hadműveletnek köszönhetően nagy területekre tett szert és a háború ezen szakaszában már újra szövetségesnek számító bosnyák és nemzetközi csapatok segítségével célját elérte és független országgént hagyta maga mögött a jugoszláv múltat. A daytoni szerződés értelmében visszakapta Krajina vidékét a hatalmas károkat szenvedett Vukovárral együtt. A hadművelet sikerességét a szerb lakosok tömeges elvándorlása követte, akiknek csak kis része tért vissza korábbi lakhelyére a háború lezárását követően. Fontos megemlíteni, hogy a mai napig jelentős horvát kisebbség él Bosznia-Hercegovina Bosnyák-Horvát Föderáció entitásában is, ahol 2014-es adatok szerint megközelítőleg a lakosság 20,9%-a horvát származású. (Reményi, 2014)

A háború ideje alatt hozzávetőlegesen 25-35.000 horvát vesztette életét, ebből 14.000 a Horvátországban zajló csatákban, akiknek majdnem a fele civil áldozat. Megközelítőleg 260.000 ember menekült el az országból. (Flögel és Lauc, 1998, p.2-3) A mai napig nem tisztázott a mészárlások, tömegsírok és az elesett katonák pontos száma, ezeknek az adatoknak a tudatos manipulálása a politikai vezetés részéről jelentősen gátolja az objektív

tényfeltárást. Ennek következtében fordulhat elő, hogy az országban sokan a mai napig azt hiszik, hogy szinte csak horvát áldozatai vannak a háborúnak és a bűnök elkövetése kizárólag a szerb félen kérhető számon, mint a háború kezdeményezőin. A horvát háborús részvételt gyakran „nemzetvédő háború”-ként értelmezik, a katonák az ország szuverenitását, az állampolgárok biztonságát próbálták biztosítani, az emberi jogokat eltipró Szerbiával szemben. Ennek a jelenségnek a megértéséhez példaként szolgál Milan Vukovic nyilatkozata, aki a Legfelsőbb Bíróság tagjaként azt mondta, hogy: „Semmilyen háborús bűnt nem lehet elkövetni egy védekező háborúban”. (saját fordítás) (Ivanisevic, 1995, p.5) Ebből is kiderül, hogy nem hajlandó a többségi társadalom együttérezni a többi etnikum sérelmeivel, hiszen értelmezésük szerint ők tehetnek mindenről. Ezzel a logikával értelmezik az ország és a katonai vezetők ellen felhozott vádakat is, miszerint háborús bűnöket követtek el, többnyire az 1995-ös „vihar hadművelet” alatt, amikor civileket mészároltak le a szerbek által ellenőrzött területekre betörő horvát csapatok. Mivel az állampolgárok többsége homogén környezetben nőtt fel és az állami kommunikáció gyakorolt rájuk hatást, így megfigyelhető, hogy a Nemzetközi Büntetőtörvényszék (ICTY) által háborús bűnökkel vádolt katonai vezetőket a horvát társadalom hősként ünnepli továbbra is. Erre példa Ante Gotovina személyének megítélése. Egy 2005-ös kérdőív szerint az akkor éppen bujkáló vezérezredest csak a megkérdezettek 8%-a szolgáltatta ki a hatóságoknak, míg 92%-a segítené további bujkálását, a bujkálást segítő 76%-a gondolta úgy, hogy a hadműveletet vezető tiszt teljesen ártatlan. (Simic és Volcic, 2013, p.33-48)

Habár 2005-ben végül elfogták, bíróság elé állították és 2011-ben első fokon emberiség elleni bűntettekért 24 évre ítélték Gotovinát, az események ezzel nem értek véget. Soha nem látott összefogás vette kezdetét Horvátországban, emberek százezrei vonultak fel, hogy kifejezzék szimpátiájukat „nemzetük megmentője” iránt. Színdarabok, dalok születtek, futballmérkőzések bevételeit ajánlották fel a csapatok, hogy fedezzék a tárgyalások jogi költségeit. Részben végül ennek az elképesztő társadalmi összefogásnak is köszönhetően, 2012-ben végül felmentették Gotovinát a vádpontok alól és hazatérhetett népéhez, ahol hatalmas tömeg fogadta és napokig tartó ünneplés vette kezdetét, később filmet is készítettek „hőstetteiről”, amihez a horvát hadsereg is hozzájárult felszereléseivel. (Pavelic, 2012)

3.2 Szerbia:

Tito halálát követően a jugoszláv államszövetségben belüli Szerbia vette át a vezető szerepet, ezzel egyidejűleg a többi etnikum politikai befolyása csökkent, s később ennek a folyamatnak a további eskalálódása miatt kerültek előtérbe az elszakadási törekvések. A háborús bűnökben a leginkább bírált etnikum a szerb és a legtöbb nemzetközi pert is - a 161 vádlott közül 94 szerb volt - szerbek ellen indította a Hágai Törvényszék (a továbbiakban: ICTY). Gyakran felül szokott reprezentálódni a szerbek háborús felelőssége a közvéleményben a többi néphez képest, nem alaptalanul, hiszen a szlovén, a horvát, a bosnyák és később a koszovói háborút is a szerb-jugoszláv csapatok vagy szerb milíciák kezdeményezték, hiszen ők voltak leginkább érdekeltek egy egységes Jugoszlávia megőrzésében.

Szerbia az uniós integrációs folyamatokat tekintve Bosznia-Hercegovina és Horvátország között jár félúton. 2012 óta hivatalosan is tagjelölt országnak számít, de az Európai Unió 2018-as bővítési tervszövege szerint legkorábban 2025-ben nyerhet felvételt a szervezetbe, amennyiben a megszabott kritériumokat sikeresen teljesíteni tudja, aminek implementálásában azonban visszaesés érzékelhető az utóbbi időben. (Európai Bizottság, 2018). A dolgozat tárgya szempontjából meghatározó visszaesés példája a ICTY-al történt együttműködés intenzitásának csökkenése. Egy átmeneti fellendülést követően, 2012-től, Ivica Dačić hatalomra kerülésétől kezdve, aki korábbi párttársa volt Milošević-nek, újra stagnál Szerbia progresszivitása és elkötelezettsége a háborús bűnök és bűnösök felkutatása, illetve az ICTY-al való együttműködés terén. (Griessler, 2020, p.11)

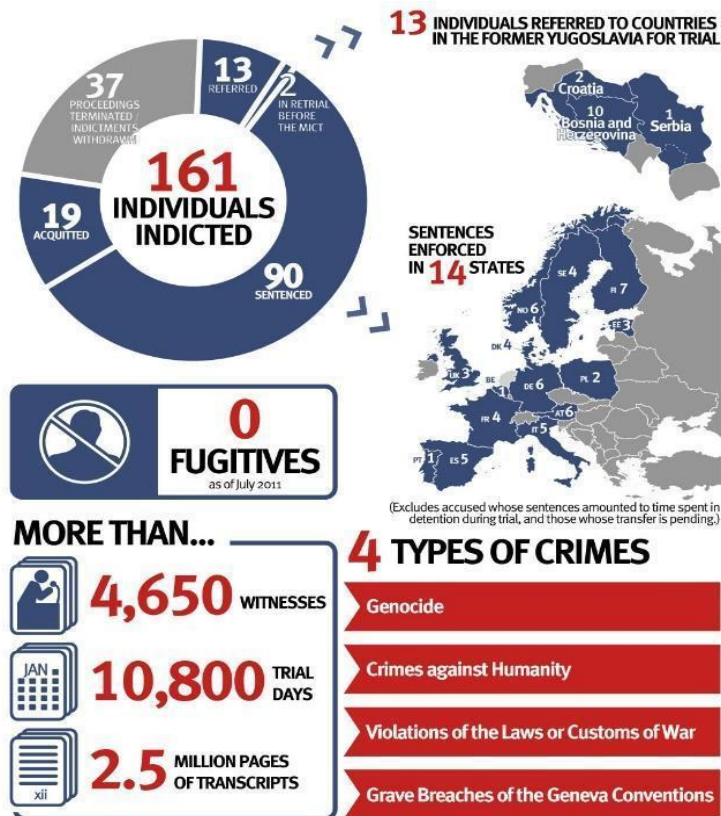
Szerbia esetében az etnikai összetétel már jóval árnyaltabb képet mutat, mint Horvátországnál, az országon belül a mai napig felfedezhetők éles ellentétek a muzulmán kisebbség és az ortodox többség között. Szerb etnikai többség él továbbá a Boszniai Szerb Köztársaság területén is, egy 2014-es felmérés szerint az országrész 83,2%-ban szerbek által lakott entitás (Reményi, 2014, p.58). Ennek kapcsán fel szokott merülni egy esetleges egyesülési „Nagy Szerbia” forgatókönyv is, azonban ez politikailag nagy aggályokat vetne fel és aligha járulna hozzá egy ilyen jellegű ambíció az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz. Ennek megvalósításához katonai fellépésre lenne szükség, ami jelen körülmények között beláthatatlan következményekkel járna.

Szerbia tökéletes példaként szolgál arra Radojicic szerint, hogy a civil társadalmi szektor szerepvállalása akár ronthatja is az aktuális társadalmi viszonyokat, hiszen az utóbbi időszakban a társadalmi együttműködés és megbékélés terén szinte semmilyen előrelépést sem tudunk felfedezni, ezzel szemben az etnikai csoportok közötti távolság csak még tovább szélesedett. (Antevski és Mitrovic, 2012, p.398-399) Az ország esetében is megjelenik a már jól ismert politikai diskurzus, miszerint az éppen adott nemzet „elszenvedője”, sem mint „elkövetője” az ICTY által vizsgált háborús bűnöknek. A nacionalista propaganda okán az állampolgárok részéről nagy az elfogultság ebben az esetben is.

Az ICTY az ENSZ szerveként kezdte meg munkásságát a volt Jugoszlávia területén, célja a népirtások, az emberiség elleni bűntettek, a háborús bűnök felkutatása volt etnikumuktól függetlenül, továbbá a népek megóvása a „kollektív bűnösség” vádja alól, vagyis igyekezett az eljárásokat individuális szintre szűkíteni. Szintén elengedhetetlen megemlíteni a bíróság jelentőségét az állami, nacionalista emlékezetpolitika elleni harc kapcsán. A törvényszék munkásságának távoli célja a felelősségre vonás segítése és a hozzájárulás a nemzetek közötti megbékéléshez volt. A bíróság kimondta a srebrenicai mészárlás esetében a népirtás tényét, valamint többek között azt is megállapította, hogy a boszniai szerb katonák bevett eszköze volt a terror részeként az nők megerőszakolása számos esetben. A boszniai háború során mintegy 35.000 ilyen esetet tartanak számon. A bíróság 24 éves működése alatt 161, többségében magas beosztású politikus, katonatiszt, rendőrtiszt, köztisztviselő ellen emelt vádat, közülük 90-et találtak bűnösnek. 2017-től, az ICTY megszűnésétől² kezdve a nemzeti bíróságokra szállt a feladat, hogy a fel nem tárt emberi jogsértéseket felderítse. (<https://www.icty.org/en/about>)

---

² Az ICTY munkáját 2017-től kezdve, hivatalosan a büntetőtörvényszékek nemzetközi maradékmechanizmusaként folytatta

2. ábra: ICTY vádemelése, ítéletei

Forrás: (<https://www.icty.org/en/about>)

Az előbbieken említették az általánosan elfogadott nemzetközi álláspontot prezentálják, azonban a szerb gyakorlatban ez másképp jelenik meg, sokan úgy gondolják a mai napig, hogy a törvényszék munkássága kudarcot vallott és egyedül a szerb nemzet kárára hoztak ítéleteket, őket okolják minden háborús atrocitásért, ennek okán a többség nem volt hajlandó együttműködni a bírósági eljárások során sem, hivatalos döntéseik legitimitását pedig gyakran megkérdőjelezi. Az ország vonatkozásában nem beszélhetünk átütő sikerekről a háborús bűnösök felkutatása és bíróság elé állítása terén sem, sőt Mladic és Hadzic 2011-es elfogását követően hasonló reakciók fedezhetők fel, mint Horvátországban Ante Gotovina esetében, hiszen hatalmas tömegek gyűltek össze, hogy tiltakozzanak a felelősségre vonással szemben. (Griessler, 2020, p.11-19)

3.3 Bosznia-Hercegovina:

Bosznia-Hercegovinát, ahol a legtöbb háborús bűnt követték el a II. világháború óta Európában, a háborút lezáró, 1995-ös daytoni békeszerződés hozta létre. A daytoni békeszerződés által megalkotott Bosznia-Hercegovina rendelkezik az egyik legbonyolultabb

politikai és közigazgatási rendszerrel az egész világon. A pesszimista nézetek szerint olyan államszervezet jött létre, ami ki van szolgáltatva a külföldi segélyeknek és ahol a szupranacionális szervezetek saját érdekeiket valósíthatják meg, s ezek jelentik az állami fejlődés fő gátját. A három etnikum, mint államalkotó nép, képviseltetheti magát a törvényhozásban, vannak konszenzust igénylő és kizárólagos hatáskörű döntéshozatali területek, ahol azonban aggályokat vet fel, hogy a három elismert etnikumhoz tartozókon kívülieket erős diszkrimináció éri és nem reprezentálhatják magukat a politikai párbeszédben sem³. Ahogy már korábban említettem, az ország élén az ENSZ által delegált főképviseelő áll, aki a Bosznia-Hercegovinai Főképviseelő Hivatalának (OHR - Office of the High Representative) élén figyelemmel kíséri a békeszerződésben megfogalmazott pontok megvalósítását és elősegíti azokat. A jelentős nemzetközi jelenlét miatt az állami intézmények meglehetősen gyengék, így az előrelépés és együttműködés folyamata nehezen tudna megvalósulni, még abban az esetben is, ha erre a felek hajlandóságot mutatnának. (Halilovich, 2013)

Szintén jelentős problémákat vet fel a három etnikum egymástól eltérő ambíciója is. A bosnyákok a nagyobb nemzetközi jelenlétet, a föderációt erősítő és az egységesítési folyamatokat szorgalmazzák. A szerbek ezzel szemben, a montenegrói és koszovói példából kiindulva inkább az autonóm törekvéseiknek adnak hangot, míg a horvátok a kettőtől teljesen eltérő, egy harmadik forgatókönyvet tartanak szem előtt, aminek értelmében egy új, horvát többségű entitás létrehozását támogatnák. Nehézséget jelent, hogy amíg Horvátország és Szerbia esetében többnyire hajlandóságot mutatnak az országok (kormány, hadsereg, rendőrség) a nemzetközi legitim intézményekkel való együttműködésre és nagyobb hangsúlyt fektetnek a nemzeti hatáskörbe delegált, háborús bűnösök felkutatására, eltűntek keresésére, addig Bosznia esetében ez nem mondható el. Milorad Dodik - a háromtagú elnökségének szerb tagja - megkérdőjelezi ezeknek a tényfeltáró folyamatoknak, bíróságoknak és az NGO-k működésének a legitimitását, válaszreakcióként általa függetlennek nyilvánított szervezeteket hozott létre a háborús atrocitások feltárára, ami jelentősen visszaveti a hatékony együttműködést és korlátozza az állami tekintélyt a nemzetközi térben. (Fischer és Petrovic-Ziemer, 2013, p.6-41)

Következtetésképp, ilyen politikai megosztottság, etnikai és vallási alapú diszkrimináció és a konszenzus teljeskörű hiánya mellett, kihívást jelent a strukturális

---

³ Erre példa precedens értékű 2009-es Sejdic-Finci-ügy

reformok sikeres, hosszú távú megvalósítása, ami ki tudná mozdítani az országot a dekonjunkturából. Az országon belül párhuzamos társadalmak élnek együtt, egymástól teljesen elszigetelve és elidegenítve. Ezek mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a heterogén állam még az európai uniós tagjelölt státusztól is meglehetősen távol álljon.

Az ellentéteket tökéletesen reprezentálja az a szélsőséges emlékezetpolitika a felek között, aminek köszönhetően előfordulhat, hogy az országon belül egy adott történelmi eseményre háromféleképpen emlékeznek vissza az érintett felek; egy nap alatt akár három, egymással teljesen ellentétes narratíva jelenhet meg a határon belül, mint például 2012-ben, egymástól alig néhány kilométerre a szerb és a bosnyák fél is rendezett egy megemlékezést az adott napon (1992.08.04.) történt Ilidza környéki csata kapcsán. Az egyik narratíva az volt, hogy a bosnyák hazafiak életük árán védelmezték a települést, ezzel megvédve a bosnyák lakosságot és megtörve a szerb előrenyomulást. Ezzel szemben a szerb narratíva értelmezésében katonáik hősiességgel megnyerték az ütközetet, hogy megvédjék a szerb civileket egy esetleges bosnyák ellentámadástól. Ugyanezen a napon 150 kilométerrel délebbre, a bosnyákok egy csoportja megemlékezést tartott a horvát terror civil áldozatairól. Szintén ezen a napon a szerbek is tartottak egy másik megemlékezést is, ahol a horvát katonai hadművelet („Oluja”) következtében Krajina vidékéről kiutasított 220.000 honfitársuk sorsára hívták fel a figyelmet. Ezt követően néhány nappal, a Föderáció elnöke kibocsátott egy deklarációt, amiben hálóját fejezte ki a horvát katonáknak, akik részt vettek az „Oluja” hadműveletben, ami szerinte nagyban hozzájárult a háború gyorsabb befejezéséhez és a béke megkötéséhez. Míg egy társadalmilag homogénebb országban egy emlékezetnarratíva jelenik meg, Bosznia esetében az egyszerre jelen lévő három, nagyszámú etnikum következtében, több párhuzamos emlékezetnarratíva is fragmentálja a nyugat-balkáni országot. Közös vonásként említhető azonban mind a három esetben az a felfogás, hogy az 1990-es évek háborúi alatt a másik két fél tudatosan fogott össze ellene és elmondható, hogy általánosan „honvédő háborúként” szokták definiálni a mai napig az 1992-től 1995-ig tartó időszakot. Az eltérő emlékezetértelmezések gyakran az I/II. világháború koráig nyúlnak vissza, már a történelem ezen pontjától felfedezhetők azok eltérések a történelemtanulmányokban, amik az idő előrehaladtával csak még jobban kiéleződnek. Teljesen másképp ítéli meg a bosnyák vagy a horvát oldal a partizánmozgalmak hagyatékát, mint a szerbek, ugyanilyen ellentmondások merülnek fel az usztasa mozgalom és az Oszmán Birodalom kapcsán is. A népi történelem vonatkozásában is minden oldalnak megvan a maga háttértörténete. A horvátok gyakran

Bleiburgra hivatkoznak, mint nemzeti tragédiára, ahol szerb partizánok több ezer horvát katonát és civilt mészároltak le 1945-ben, a szerbek a jasenovac-i eseményeket említik népiértásként, ahol a II. világháború alatt a horvát usztasa mozgalom katonái több tízezer szerbet végeztek ki etnikai alapon. A bosnyák nemzeti öntudatra legnagyobb hatást, a közelmúlt történései, a srebrenicai események gyakorolták. Milorad Dodik gyakran retorikai elemként használja a bosnyák muzulmánokkal szemben a történelmi oszmán elnyomás hagyatékát. A törökök által elkövetett bűnöket vallási alapon azonosítja a bosnyákokkal, ezzel tulajdonképpen egy ellennarratívaként elterelve a figyelmet a szerbek által elkövetett bűnökről. (Moll, 2013, p.910-921)

Ezek a példák szemléltetik, hogy az eltérő politikai emlékezetértelmezések hogyan befolyásolják egy társadalom kollektív emlékezetét. Úgy gondolom, egy megfelelő, externális intervenció nélkül nem lehetséges a nemzetek közötti gátak feloldása, egységes emlékezet kialakítása, ezáltal a megbékélés megkezdése. Az etnikai alapok mentén húzódó társadalmi törésvonalak olyan mélyen gyökereznek, hogy annak feloldása csak egy megfelelő, társadalmak közötti párbeszéddel, az pedig kizárólag az állami támogatás elnyerésével lehetséges. Ameddig ez nem következik be, addig a nyugati demokráciaexport sem tudja megfelelően kifejteni hatását. Az állami emlékezetet birtokló és formálni tudó politikai elit nem érdekelt annyira a megbékélés megvalósulásában, hogy eddigi domináns, elzárkózó álláspontját feladja, a nemzetközi közösség pedig nem egységes és elszánt annyira, hogy ezt az állami tendenciát meg tudja változtatni. Az mindenképpen kijelenthető, hogy a legnagyobb válságban, a vizsgált államok közül, gazdasági és társadalmi tekintetben is Bosznia-Hercegovina van, ahol a nyugat-balkáni folyamatok közvetlenül manifesztálódnak a három államalkotó nép felülreprezentáltságának következtében. "A három ország képletesen szólva is közlekedőedényként funkcionál, s a zágrábi, illetve belgrádi mozgások, történések azon mód lecsapódnak, megmutatkoznak Boszniában, és vice versa: minden Bosznia-Hercegovinán belüli turbulencia hatással van a horvát, illetve a szerb belpolitikára is." (Varga, 2009, p.220) A három etnikum teljesen eltérő, hosszú távú ambíciói kapcsán jogosan merülhet fel a kérdés: Ha Jugoszlávia nem ment nagyban, vajon Bosznia miért működne kicsiben? Ez a heterogén államszervezet is úgy végzi majd az egyre erősödő nacionalista érdekek következtében, mint Jugoszlávia?

4 Európaizáció és az inkluzív emlékezetnarratívák kidolgozására tett nemzetközi kísérletek

4.1 Az emlékezetpolitika európaizációja

A nemzetközi közösség szerepvállalása az inkluzív emlékezetpolitika támogatásában az ember jogi szervezetek és a szakértők között is egyetértés tárgya. Az externális segítség nélkülözhetetlen a múltfeldolgozás, a múlttal való szembesülés és szembesítés sikeres, társadalmi megvalósítását tekintve. A legnagyobb szerepvállalásra a civil szektorban, az oktatásban és a média megreformálásában van szükség, hiszen itt a legmeghatározóbb a politikai manipuláció, így ezeket a területeket kell nagyobb figyelemmel kísérnie a nemzetközi közösségnek, beleértve az Európai Uniót. Szintén elengedhetetlen a nemzetközi jelenlét a strukturális intézményi reformok megfigyelése és a legális intézmények védelme terén. Aggályokat vet fel továbbá a nemzeti hatáskörben kiszabott, háborús bűnök és bűnösök felkutatásának kérdése iránti elkötelezettség az érintett államok részéről, ami egy gyengébb nemzetközi jelenlét esetén valószínűsíthetőleg jelentősen csökkenne. A kötelezettségek végrehajtásának megfigyelése, kikényszerítése és a nyomásgyakorlás jelentős mértékben az Európai Unió feladata, (Fischer és Petrovic-Ziemer, 2013, p.70) hiszen az érintett országok mind kiemelt szerepet kapnak az Unió nyugat-balkáni politikájában.

Az Európai Unió, mint normatív hatalom, fő célja a béke és megbékélés elérése, valamint az együttműködés, a jogállamiság és a „jószomszédi viszony” előmozdítása a posztkonfliktusos régióban. Ezeket a célokat az „európaizáció” folyamatával támogatja, aminek a múltfeldolgozás szempontjából elemi lényege egy közös emlékezet létrehozása a különböző emlékezetnarratívák között, ami az egységességet, az inklúziót erősíteni tudja, így gyengítve a domináns nacionalista narratívákat. Az „európaizáció” folyamatának pontosabb megértéséhez Radovic definícióját alkalmazom: Az európaizáció nem más, mint: „egy folyamat, ahol az állami perspektívák átalakulnak és európai dimenziókkal gazdagodnak”. (saját fordítás) (Moll, 2013, p.927.o) Ezek a demokratikus értékek főként a különböző civil társadalmi szervezetek hálózatain keresztül érkeznek az adott államba, hiszen az állami csatornák erre nem nyújtanak lehetőséget, a korábban említett okok következtében.

Az EU-s tagság a béke megteremtésének a kulcsa is egyben, hiszen a csatlakozási feltételek teljesítésével feloldják a gátakat, amik a regionális együttműködés folyamatát akadályozzák, kiemelten olyan területeken, mint a kisebbségvédelem, a jogállamiság, az elszámoltatható és érett politikai vezetés. Ez megoldást tudna nyújtani a múlt sötét hagyatékával kapcsolatos kérdésekre és utat engedne a megbékélés folyamatának. Az Európai Unió elvárása, hogy a politikai vezetés vállaljon proaktívabb szerepet a múltat érintő nyitott kérdésekben és törekedjen a megbékélés teljeskörű megvalósítására. A problémát az okozza alapvetően, hogy az országok nagyon eltérően és szelektíven alkalmazzák, gyakran mobilizálják, az Unió által megfogalmazott inkluzív emlékezeti normákat, és amit átvesznek azok is gyakran a saját érdekeiket és nem a regionális együttműködést szolgálják. (Milosevic és Trost, 2021, p.16-21)

Habár az Európai Unió inkluzív emlékezetelmélet elfogadását sürgeti a régióban a megbékélés gyorsabb elérése érdekében, maga az Unió sem rendelkezik még önálló, közös emlékezetpolitikával, ebből adódóan jogos a felvetés, hogyan várható el egy olyan emlékezetkultúra elfogadása ott, ahol a felek nem is állhatnának távolabb egymás nézeteitől. Továbbá fontos megemlíteni, hogy az Európai Unió, mint normatív hatalom legitimitása a 2014-ben hirdetett bővítési szünet óta szkepticizmus tárgya. (Moll, 2013, p.926-930) Súlyos kritikák érik az Uniót a térségben végbemenő eseményeket hibás értelmezése és az arra adott téves válaszreakciók, a kontrollálatlanul beáramló támogatások miatt, ami egy kontraproduktív folyamatot indít el. Ez a kontraprodukciónöveli a korrupciót, ugyanis az Unió saját érdekeit tartja szem előtt és nem a valódi segítséget nyújtja a valódi problémákra; sarkalatos a gyűlöletbeszéd elleni gyenge fellépése és megfelelő szankciók elhagyása, amely az „acquis communautaire” hatékonyságát gyengíti a régióban (Esch és Palm, 2021, p.12)

A háborút követő első évtizedben számos kezdeményezés vette kezdetét azzal a céllal, hogy a pusztítás sújtotta gazdaságokat, társadalmakat újjászervezzék. Segélyek és segélyszállítmányok indultak útnak, az államok megkérdőjelezhetetlen elszántsága és figyelme jellemezte egész Európát, hiszen majd 50 év után újra szembe kellett néznie az Öreg Kontinensnek a háború utáni évek borzalmaival. A háború negatív gazdasági vetületei leginkább Bosznia-Hercegovinát sújtották. Az ország GDP-je kétharmadával esett vissza az 1991-től 1995-ig tartó időszakban. A 2000-es évek elejétől kezdve a segélyek és anyagi támogatások fokozatosan lelassultak és a nemzetközi közvéleményben egyfajta apátia kezdett kialakulni a térséget érintő problémákat illetően. “Az UNOCHA adatbázisa szerint míg 2000-

ben 17,7 millió USD összegben érkezett támogatás – főleg az Amerikai Egyesült Államok és Németország kormányától multiszektorális, de kiemelten az egészségügyi rekonstrukciót segítve – addig 2002-ben már csak 9,5 millió USD, 2003-ban pedig 4,9 millió USD volt a humanitárius célú támogatás. A nemzetközi támogatások nem eredményeztek fenntartható gazdasági növekedést. A nemzetközi segélynyújtás csökkenése a gazdasági növekedés lassulásához vezetett. A donorországok teljes ellenőrzésük alatt tartották forrásaikat a belpolitikai hatalomgyakorlás érdekében.” (Tzifakis és Tsardanidis 2006) A nyugat-balkáni tendenciákban a támogatások megszűnésével drasztikus visszaesés volt tapasztalható a térséget érintő gazdasági és társadalmi kérdések vonatkozásában. A xenofób nézetek újbóli felerősödése és a radikális nacionalista narratívák fokozatos visszatérése volt érzékelhető. Ebben az időszakban fogtak el többek között számos háborús bűnöst is, aminek hatására több városban/országban tüntetések törtek ki. Az ellentétek újból kiélesedtek, ezt a folyamatot kívánta megállítani az akkori német kancellár, Angela Merkel által, 2014-ben életre hívott „berlini folyamat”, aminek célját úgy fogalmazták meg hogy: „Ez egy olyan kezdeményezés, aminek célja a regionális együttműködés fokozása és az országok európai uniós integrációjának elősegítése a Nyugat-Balkánon.”(saját fordítás) (Momirov és mtsai, 2020, p.57) A folyamat explicit céljai:

1. az államok bilaterális és belső kérdéseinek rendezése
2. megbékélés elérése a térség társadalmain belül
3. a regionális gazdasági együttműködés fokozása
4. a fokozatos fejlődés alapjainak megteremtése.

Ezek a 2014-ben megfogalmazott célok, szintén fundamentális alapját képezik a későbbi 2018-as bővítési tervnek is. A nagyfokú együttműködés a 6 nyugat-balkáni ország (WB6) és a berlini folyamat fogadó országainak (Ausztria, Bulgária, Horvátország, Franciaország, Németország, Görögország, Olaszország, Szlovénia, Lengyelország, valamint a folyamat kezdete óta már az Európai Uniót elhagyó, de a kezdeményezésben még mindig résztvevő, Egyesült Királyság) magas rangú tisztségviselői között zajlik. A folyamatban szintén bekapcsolódnak különböző uniós intézmények (EC, EEAS, Tanács soros elnökségét betöltő tagállam), nemzetközi pénzügyi intézmények és a regionális kezdeményezések képviselői (RCC, SEETO, EnC, CEFTA, RYCO, RAI). Fontos megemlíteni, hogy a berlini folyamat nem része a Stabilizációs és Társulási Folyamatnak (SAP), azonban önálló formációként kiegészíti azt. A folyamat a „soft measures” („puha intézkedéseknek”) köszönhetően jelentős előrelépést

tudott elérni számos szakterületen, mint az infrastruktúrafejlesztés, a fiatalok munkanélküliségének csökkentése, a megbékélés előremozdítása, vagy az egyes etnikumok (romák) integrációjának elősegítése. (<https://www.berlinprocess.de/en/the-achievements-and-the-future-of-the-berlin-process-40>) A kezdeményezés jelentős anyagi támogatással is hozzájárul a régió stabilitásához és gazdasági fejlődéséhez. A 2020-ban bejelentett, 3,3 milliárd eurós csomagot követően, aminek célja a Covid-19-világjárvány elleni gazdasági küzdelem segítése volt, megszavaztak egy 9 milliárd eurós vissza nem térítendő támogatást is, ami a következő 7 évben valósulna meg a terv szerint, ezzel is hozzájárulva a régió uniós integrációjához. (Európai Bizottság, 2021) A berlini folyamat nem csak nemzetközi, hanem civil társadalmi szinten is nagy elvárásokkal találta szembe magát, azonban az elvárásoknak nem tudott maradéktalanul megfelelni. A Pax Report szerint (2020), a kezdeményezés sikertelenségéről lehet beszámolni, hiszen a berlini folyamat sem tudott előrelépést elérni a RECOM intézményesítésének területén. Ezt a véleményt támasztja alá a 2018-as londoni csúcs is, ahol konszenzus esetén a volt Jugoszláviában elkövetett háborús bűncselekményeket és az emberi jogok megsértésének más súlyos eseteit vizsgáló regionális tényfeltáró bizottság (RECOM) szervezetének intézményesülése valósulhatott volna meg, ami jelentősen hozzájárult volna a regionális együttműködés magasabb szintre emeléséhez, az áldozatok és az eltűnt személyek effektívebb felkutatásához. Hiába gyűlt össze több mint 500.000 aláírás, a kormányok egyhangú támogatásának hiányában nem kerülhetett napirendre a tervezet, ami sokak szerint a megoldást szolgáltathatta volna, így azonban a civil társadalmi szervezetek és az egész kezdeményezés bukásáról, mintsem sikerességéről beszélhetünk.

Ramovic (2016) az „európaizáció” kérdéskörét jóval radikálisabban, pesszimistábban látja társainál, szerinte az Európa Unió Nyugat-Balkán iránti integrációs elkötelezettségét nem a jószándék, a demokrácia, sokkal inkább a praktikusság, a biztonsági és védelempolitikai érdekek vezényelték és vezénylik a mai napig. Az 1990-es évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy csak úgy garantálhatják a döntéshozók Európa hosszú távú biztonságát a háború adta lehetőségeket kihasználó drogcsempész és különböző bűnszervezetekkel szemben, ha minél hamarabb az érintett államok is tagországgá válnak. Ez vezetett később a 2003-as thesszaloniki csúcshoz is, ahol az EU-s tagországok deklarálták elkötelezettségüket az integráció iránt és támogatásukról biztosították az érintett országokat, azonban már ekkor is megjelentek a szkeptikus hangok (többnyire a franciáktól, akik az egész balkáni bővítési tervet nem promotálták), amik később csak tovább gyarapodtak, miszerint nem feltétlenül áll még készen

a közösség egy ilyen jellegű gazdasági és humanitárius krízis megoldására. Ramovic (2016) szerint az utóbbi időben felfedezhető, integráció iránti újbóli elköteleződés az EU részéről egy második hullámos biztonságpolitikai krízisnek tudható be, azonban ebben az esetben nem a bűnszervezetek, hanem Oroszország növekvő befolyása a Balkánon jelenti a legnagyobb fenyegetést. Az érdekszféra alapvetően Bosznia-Hercegovinára, azon belül is az elszakadni vágyó Boszniai Szerb Köztársaságra és az oroszokkal történelmileg is jó viszonyt ápoló Szerbiára terjed ki, hiszen Horvátország 2013 óta már az Európai Unió tagja, így ebben a kérdésben kisebb relevanciával bír.

Oroszország befolyási övezetének kiterjesztése a nyugat-balkáni régióra értelmezhető a NATO expanziójára adott nagyhatalmi lépésként, ugyanis Észak-Macedónia 2020-as csatlakozásával jelentősen megnőtt a NATO befolyása a térségben, ami fenyegetést jelenthet Oroszország számára. Az orosz érdekszféra fenntartására és érdekeik érvényesítésére jelenthet megfelelő megoldást a Bosznia Szerb Köztársaság pozícióinak őrzése, vagy Szerbia sikertelen EU-s csatlakozása. Ezt az érvelést támasztják alá azok a kijelentések is, amit Milorad Dodik egy esetleges NATO intervenció kapcsán tett, hangsúlyozva, hogy "Ha szükséges, meg fogjuk védeni magunkat a saját erőnkkel. Ha megtörténik, amit mondanak és a NATO beavatkozik, meg fogjuk kérni a barátainkat - akik elmondták tisztán és hangosan, hogy sohasem hagyják cserben a barátaikat - hogy segítsenek."(N1 Sarajevo, 2021) Elmondható tehát, hogy a nyugat-balkáni térség újból a nagyhatalmak „sakktablája” lett, éppen ezért esszenciális lenne az Európai Unió számára „vonzerejének” további fenntartása az érintett államok esetében is, hiszen Oroszország mellett, Törökország, Kína és az Öböl-menti arab országok is egyre jelentősebb mértékben reprezentálják magukat a Nyugat-Balkánon.

A Bizottság által kiadott, 2018-as európai uniós bővítési stratégia nem csak fontos pontokat említ az uniós csatlakozás és a megbékélés megvalósulása kapcsán, hanem nyíltan kifejezi a közösség által 2003 óta töretlenül képviselt elkötelezettséget is. A legnagyobb hangsúlyt a „jószomszédi viszony” (ide kell érteni határkérdések rendezését), az együttműködés, a megbékélés, a jogállamiság, a digitális agenda, a békés energiakapcsolatok és a versenyképesség fokozása kapták. Ezek értelmében, az állami vezetőknek nem csak szavakkal, hanem tettekkel is bizonyítaniuk kell elszántságukat a kapcsolatok előmozdításának érdekében. Ezt követően, a kritériumok megfelelő teljesítése esetén nyílik lehetőség az államok számára az uniós csatlakozásra, a szófiai csúcs értelmében, legkorábban 2025-ben. A Bizottság szerint továbbra is súlyos hiányosságok fedezhetők fel az átmeneti

igazságszolgáltatás területén, ugyanis a háborús bűnösök és az eltűnt személyek felkutatása nem halad megfelelő mértékben, ezért támogatja többek között az olyan regionális kezdeményezések működését is, mint a RECOM vagy nemzetközi nem-kormányzati szervekét, mint a Vöröskereszt, amik munkájukkal meghatározó mértékben hozzá tudnak járulni a megbékélés és az átmeneti igazságszolgáltatás hatékonyabb és gyorsabb megvalósításához. Jelentős hangsúlyt kapnak a fiatalokkal kapcsolatos kérdések, az oktatás, a sport vagy a kultúra területei, (Európai Bizottság, 2018) s akiknek deradikalizálása a jelenkor egyik legrelevánsabb feladata, hiszen ők fogják képezni a jövő társadalmát és ellenpólust kell képezniük a nacionalista narratívával szemben. A 2018-as stratégia alapján fontos megemlítenünk, a megbékéléshez ugyan érkezhets külső segítség bizonyos formában, azonban a változásnak állami szinten kell elkezdődnie, hiszen ennek az első számú korlátját pont az a politikai elit képezi, ami a megvalósítást lenne hivatott közvetlenül szolgálni, így a helyzet kezelése és értelmezése összetettebbé válik. Itt kapnak meghatározó szerepet az alulról-felfelé (bottom-up) elvet követő civil társadalmi szervezetek, amik részben külföldi támogatások segítségével próbálják megvalósítani az európai elvárásokat.

4.2 Civil társadalmi szervezetek szerepvállalása

A múlttal kapcsolatos folyamatok értelmezéseinek számos szereplője van, többek között az állami intézmények, a nemzetközi intézmények, a civil társadalom, a művész társadalom, az alulról induló mozgalmak, az újságírók, a nyomáscsoportok. A nyugat-balkáni régiót a mai napig a közelmúlt eseményeinek eltérő politikai értelmezései fragmentálják. Érvelésünk szerint az inkluzív és közös emlékezetpolitika formálásában meghatározó szerep a civil társadalmi aktoroknak tulajdonítható.

Az ENSZ definíciója szerint civil társadalmi szervezetnek (CSO - civil society organisation) számít minden olyan szervezet, ami: 1) non-profit, önkéntes alapon működik, 2) lokális, nemzeti, nemzetközi szinten tevékenykedik, 3) közös érdeklődési alappal rendelkezik, 4) specifikus kérdésekre fókuszál, mint: a béke, biztonság, emberi jogok (<https://www.un.org/en/civil-society/page/about-us>) A civil társadalmi szervezetek (a továbbiakban: CSO) szerepe kifejezetten a traumatizált posztkonfliktusos társadalmakban az, hogy betöltse az állami intézmények által hagyott tereket, korrekciós feladatot lásson el és

kiegészítse az állami működést. A nyugat-balkáni régió demokratikus átállásának eléréséhez azonban a helyi szervezeteknek nem csak kiegészítő szerepet kell magukra vállalniuk az állami működésben, hanem primer aktorként kell támogatniuk a liberális értékeket a megbékélés elősegítésének érdekében. A CSO-k munkája nélkülözhetetlen a megbékélés megvalósításához, hiszen próbálják érzékenyíteni az embereket és felhívni a figyelmet a politikai manipulációra, azzal hogy nyíltan kritizálják a domináns nacionalista narratívát, alternatív kiutat mutatnak a jelenlegi állapotokból, vallás- és etnikumközi interakciókat kezdeményeznek a társadalmak között és próbálják visszaépíteni az emberek egymásba vetett hitét, bizalmát, azzal, hogy szupranacionális, állami befolyástól független jellegükkel megkérdőjelezzik az államok által kommunikált nyílt gyűlölet legitimitását. A bizalom visszaépítéséhez elengedhetetlen, hogy az emberek ne a másik mögött álló etnikumot vagy zászlót, hanem az embert lássák. Csakis így tudnak az egyének közeledni egymáshoz. Amikor az eltérő etnikumhoz tartozó emberek képesek egymás történeteit meghallgatni, elismerni saját- és elfogadni a másik fél hibáit, akkor valósulhat meg a nemzetek közötti megbékélés. Alapvetően ennek a kommunikációs folyamatnak a segítése a CSO-k első számú célja, azonban a civil társadalmi szervezetek nem csak a párhuzamos társadalmak közötti „híd-építés” és kapcsolatteremtés folyamatát töltik be a régióban, hanem jelentősen hozzájárulnak az eltűntek és az elhunytak felkutatásához, háborús bűnök feltárásához. Erőfeszítéseiknek célja, hogy létrehozzanak az Európai Unió által is szorgalmazott áldozatközpontú, kollektív emlékezetet a régióban, amely ellennarratívaként szolgál a politikai elit elképzeléseiben, és intézményi reformokat érjenek el az EU-csatlakozás terén.

A múlttal kapcsolatos kérdések orvoslása kapcsán betöltött kulcsszerepük ellenére a civil társadalmi szervezeteknek számos akadállyal kell szembenézniük, hiszen a regionális kormányok többségének napirendjében egyáltalán nem tölt be kardinális szerepet a megbékélés kérdéskörének rendezése, így a civil kérdésekkel foglalkozó állami intézmények hatásköre is meglehetősen korlátozott. A fennmaradó kihívások orvoslása és a megoldás keresése szinte kizárólag civil társadalmi szereplők és az NGO-k körére szűkül, akik a megfelelő anyagi támogatás hiányában csak korlátozott eredményeket tudnak elérni, és azt is többségében csak individuális szinten, hiszen a politikai együttműködés hiányában a strukturális változásra nincsen lehetőség. Szintén problémát jelent a nemzetközi közösség csökkenő érdeklődése a térség iránt, ami a társadalmi deficit további eszkalálódásához vezethet. A legnagyobb nehézséget a CSO-k számára mégis, a már korábban is említett,

megfelelő anyagi támogatások hiánya jelenti. A belföldi segélyezés és a lokális donorok, az állami intézmények és befektetők elkötelezettségének hiányában, a külföldi donorokra, mecénásokra kell hagyatkozniuk, ami súlyos kritikákat von maga után a többségi társadalom részéről és olyan sztereotipikus diskurzusokhoz vezet, mint „árulók”, „országot kiárúsítók”, „public enemy”, „tolvajok”, „külföldi érdekeket megvalósító csalók.” (Esch és Palm, 2021, p.20-21)

4.3 A RECOM-hálózat és legfőbb szervezetei

Az átpolitizált környezet ellenére, számos CSO tevékenykedik a régióban, bízva abban, hogy egy nap erőfeszítéseik elérik céljaikat és megvalósulhat az etnikumok közötti béke. A térség egyik legjelentősebb civil társadalmi szervezeteket magába foglaló interregionális együttműködése a RECOM (A volt Jugoszláviában elkövetett háborús bűncselekményeket és az emberi jogok megsértésének más súlyos eseteit vizsgáló regionális tényfeltáró bizottság – a továbbiakban: RECOM). A régióban napjainkig jelentős történelem-manipuláció megy végbe, és amíg az áldozatok és az eltűntek számáról nem sikerül konszenzusra jutni, addig a folyamat sem képes előrelépést elérni. A korábbi ENSZ-főképviselő, Valentin Inzko szavaival élve: „Elfogadni és elismerni a háború alatt elkövetett bűnöket esszenciális az áldozatok családjainak és az ország egészének számára [...] Még mindig túl egyszerű torzítani, elutasítani vagy manipulálni a múltat” (saját fordítás) (Kandic, 2012, p.4). Habár a korábbi tisztségviselő ezt a kijelentését 2012-ben tette, nagy változás azóta sem ment végbe az emlékezetpolitika megítélése kapcsán. Mindegyik fél a saját magának kedvező narratívát hangsúlyozza, ezért volt szükség egy független tényfeltáró szervezetre, ami a nemzeti elfogultságtól elhatárolódva, objektíven, de mégis lokálisan tudja kutatni a múlt eseményeit. Az Európai Bizottság adatai szerint még mindig több 10.000 ember minősül eltűnt személynek, feltárásuk égető, hisz amíg nincsen egy általános megegyezés az áldozatok számáról, addig ez a terület is a politikai manipuláció eszköze marad. (Fischer és Petrovic-Ziemer, 2013, p.10) Ennek vonatkozásában értelmezhetőek a RECOM kezdeményezés alapvető céljai is: a háborús jogsértések, az emberiség elleni bűncselekmények és az áldozatok pontos számának feltárása a korábbi Jugoszlávia területén, valamint egy közös platform teremtése az áldozatok számára, ahol

elmondhatják tapasztalataikat, történeteik, ezáltal megvalósítva a nemzetek közötti párbeszédet és átdefiniálva az áldozat és elkövető közötti kapcsolatot, ezzel is alternatívát nyújtva az állami narratívával szemben. Munkájukat a bíróságokkal szorosan együttműködve és nem azok helyett végzik. Az Európai Unió már számos alkalommal kifejezte egyetértését a RECOM bizottságának munkásságával kapcsolatban, biztosította támogatásáról, azonban a szervezet szerint csak úgy érhetnek el jelentős sikereket a továbbiakban, amennyiben az állami szervek is részt vesznek a diskurzusban, elkötelezik magukat az együttműködés mellett és közös ügynek tekintik a múlt sérelmeinek objektív feltárását. (RECOM Initiative Voice, 2013)

A kezdeményezés regionális karakterével és az alulról építkező („bottom-up”), individuumból kiinduló megközelítésével a felülről-lefelé tartó, („top-down”) nemzetközi, institutionális aspektusra hivatott reflektálni. Jelentős népszerűsége tett szert a térségben az utóbbi években, ezt támasztja alá, hogy sikeresen integrált civileket, áldozatokat, veteránokat, ügyvédeket, művészeket, vallási vezetőket és számos különböző szervezetet soraiba, valamint a több mint 500.000 összegyűjtött aláírás a berlini folyamat 2018-as londoni ülésére is erről tanúskodik. Ennek ellenére a londoni csúcson nem intézményesítették a kezdeményezést, ugyanis Montenegrót leszámítva minden ország kihátrált a ratifikálási kötelezettség alól. Később még a poznani csúcson is megpróbálkoztak az alapító okirat elfogadtatásával, azonban ez a kísérlet is kudarcot vallott az Európai Unió kötelezettségvállalása és a regionális vezetők érdektelensége miatt. A közös, regionális áldozati lista megalkotása, így nem valósulhatott meg. (Esch és Palm, 2021, p.14-15)

A RECOM-kezdeményezés létrehozásának érdekében tett első lépések 2006-ban kezdődtek, amikor a három jelentős regionális, nem-kormányzati szerv, a horvát **Documenta**, a boszniai Kutatási és Dokumentációs Központ (**Research and Documentation Center** - RDC) és a szerbiai Humanitárius Jogi Központ (**Humanitarian Law Center** - HLC) egy regionális vitát kezdeményeztek a múlt hagyatékának megfelelő értelmezéséről. A párbeszéd vége egy tényfeltáró bizottságnak a megalapítását eredményezte és 2008-ban, a koszovói Humanitárius Jogi Központtal kiegészülve, több mint 2000 civil szervezet és személy támogatását élvezve, Pristinában megalapították a szervezetet, ami azóta is, a mai napig aktívan működik.

4.3.1 Documenta

A Documenta szervezete 2004-ben alakult Zágrábban, azzal a céllal, hogy elősegítse a tényeken alapuló, háborúval kapcsolatos párbeszédet. A szervezet támogatja: a múlt feltárásának elősegítését, a háború alatti és utáni események vizsgálatát, és igyekszik szorosan együttműködni a többi nemzetközi szervezettel és az állami intézményekkel a hatékonyság érdekében.

Programjainak alapvető pontjai:

1. múlttal kapcsolatos nyilvános párbeszéd promotálása
2. háborúval kapcsolatos anyagok dokumentálása és gyűjtése
3. igazságszolgáltatási gyakorlatok javítása a háborúval kapcsolatos bírósági tárgyalások figyelemmel követése révén, a tanútámogató rendszer segítése és a horvát és regionális tárgyalások tudósítása.

A szervezet egyik legfontosabb projektje a "Documenting Human Losses in Croatia during the War 1991 - 1995", aminek célja az áldozatok számának objektív ismertetése a politikai manipuláció elkerülése érdekében. A szervezet munkássága a megfigyelésre és a dokumentációra, kevésbé a gyakorlati megemlékezések gyakorlására, a terepmunkára koncentrál.

4.3.2 Humanitárius Jogi Központ

A szervezet alapításának dátuma egészen a 1990-es évek elejéig tekint vissza, 1992-ben, Belgrádban hozták létre, azzal a céllal, hogy dokumentálja a tömegesen elkövetett emberi jogsértéseket Jugoszláviában és segítse az áldozatokat és azok családjait a bizonytalanság időszakában. A HLC anyagait, amik kivételesen jól kutattak és megbízhatók, az ICTY is felhasználta tárgyalásai során. Több mint 1000 áldozatot képviseltek az emberi jogsértések és háborús bűnök miatt a Szerbiában zajló, kártérítési, polgári perekben.

A szervezet három fő tevékenységi köre:

1. dokumentáció, több mint hárommillió fájlal rendelkezik archívumában a volt Jugoszlávia területén elkövetett fegyveres atrocitások kapcsán

2. igazság, az áldozatok képvisellete a szerbiai tárgyalásokon; az össze Szerbiában tartott per megfigyelése; az igazságügyi és intézményi reformok elősegítése
3. emlékezet, számos megemlékezési kezdeményezés, mint nyilvános viták, dokumentumfilmek, online térben végzett emlékezetaktivizmus (Momirov és mtsai, 2020, p.57-61)

4.3.3 Kutatási és Dokumentációs Központ

A Kutatási és Dokumentációs Központot 2004-ben, Szarajevóban alapították szintén hasonló ambíciókkal, mint a már említett társszervezeteit. A legmeghatározóbb törekvések közé tartoznak: az áldozatok listájának összeállítása, a háborús bűnök dokumentációja, a tárgyalások megfigyelése, az áldozatok támogatása és képvisellete a különböző fórumokon, az oktatási és intézményi rendszer reformálásnak támogatása. A legfontosabb és legjelentősebb eredmény a digitális *Atlas* létrehozása, ami a "Human Losses in Bosnia and Herzegovina 1991-1995" projektnek a produktuma és a Google Maps segítségével került kifejlesztésre azzal a céllal, hogy az emberek vallási és etnikai hovatartozástól függetlenül hozzá tudjanak férni és informálódni tudjanak a boszniai háború során elkövetett fegyveres összecsapásokról és háborús bűnökről. A készítők szerint az Atlasz a háború virtuális emléke, egy innovatív megközelítés, ami hozzájárul a múlttal kapcsolatos ismeretek demokratizálásához, demonopolizálásához. A mindenki számára elérhető felületen a látogatók régióspecifikusan találnak adatokat, képeket, videókat, beszámolókat az adott helyen elkövetett eseményekről. A szervezet számára kiemelt szerepet játszik a független tényfeltárás és az objektív információszolgáltatás, amivel a megbékélés folyamatát igyekeznek elősegíteni. (<http://mnemos.ba/en/home/index>)

A következő fejezet kvalitatív kutatással elemzi az emlékezetpolitika és a megbékélési mechanizmus kihívásait és kilátásait a RECOM három központi intézményével szorosan együttműködő, Fiatalok Kezdeményezése az Emberi Jogokért (YIHR) szervezet példáján.

5 Kvalitatív Interjúk

Az emlékezetpolitika szempontjából meghatározó szerepet betöltő civil társadalmi szervezetek nagy erővel munkálkodnak a regionális megbékélés megvalósításán, ezért nélkülözhetetlennek tartottam a szervezetek közvetlen bevonását a diskurzusba egy interjú formájában. Az öt célzott kérdést, angol nyelven (Függelék 1), írásban juttattam el a három, RECOM-hálózathoz tartozó intézményhez, a zágrábi, a belgrádi és a szarajevói Fiatalok Kezdeményezése az Emberi Jogokért (Youth Initiative for Human Rights) szervezetekhez. A beérkezett válaszok is írott formában érkeztek meg. A szervezetek minden esetben egy országot reprezentálnak, így megjelennek a lokális civil társadalmi szervezetek inkluzív emlékezetpolitika terén tett igényei, megállapításai, javaslatai. A beérkezett válaszokat kérdésspecifikusan csatolom a bekezdésekhez.

1.) *Melyek a legnagyobb támogatást igénylő szükségletei a múlttal kapcsolatos megbékélés és megemlékezés terén? (pl. specifikus belföldi kapacitás? finanszírozás? helyi média hozzáférés? politikai elit részvétele?)*

Horvátország esetében a legnagyobb szükség a megbékélést segítő finanszírozási támogatások irányába mutat. Az interjú alanya arról számol be, hogy az európai uniós tagság előnyt kellene hogy jelentsen és nem hátrányt az országban munkálkodó civil társadalmi szervezetek számára, akik azonban jelenleg szinte képtelenek elegendő forráshoz jutni, ezáltal egzisztenciájukat fenntartani. A szerbiai és boszniai képviselők szintén az anyagi támogatások hiányáról számolnak be a múltfeldolgozási mechanizmusokban, mint legkardinálisabb szükséglet, hiszen az állami támogatás hiányában kénytelenek a nemzetközi donorokra támaszkodni, ami azonban nem minden esetben nyújt megfelelő megoldást.

2.) *Véleménye szerint, mik jelentik a legfőbb akadályokat a Nyugat-Balkánon a múltfeldolgozásban?*

Ebben a kérdésben mind a három interjúalany ugyanarra a következtetésre jutott. A három szervezet képviselői szerint a múltfeldolgozásban a legnagyobb akadályt az etnikai megemlékezés, a „saját” áldozataink heroizálása és a többi etnikum áldozatainak figyelmen kívül hagyása jelenti. Ezt egyedül egy regionális, kollektív emlékezetpolitika kidolgozásával lehetne csak megoldani, ami azonban számos újabb kérdést vetne fel a múltfeldolgozás területén.

3.) Mennyire hatékony az együttműködés a civil társadalmi szervezetek és az állami szereplők között a múltfeldolgozásban?

A szervezetek egyetértenek abban, hogy a háború utáni első pár évben a kommunikáció szinte elképzelhetetlen volt a civil társadalmi szervezetek és az állami szereplők között, azonban a 2000-es évektől kezdve ez a tendencia exponenciálisan javult és feltörekvően volt egy nagyobb állami hajlandóság is, ami nagyban hozzájárult a múltfeldolgozás szélesebb körű megvalósulásához. Az újbóli visszaesést a 2010-es évek közepe hozta el. Az addigi múltfeldolgozást segítő, elhivatott politikusok eltűntek a színről, helyüket újra a nacionalista érdekek, a kritikai gondolkodást elutasító hangok vették át, azóta az államok közötti és az államokon belüli múltfeldolgozással kapcsolatos együttműködés is hanyatlik.

4.) Az elmúlt években mi volt a legnagyobb előrelépés a múltfeldolgozás területén a Nyugat-Balkánon?

A szerbiai és boszniai képviselők az utóbbi évek legnagyobb sikereként a RECOM alapokmányának 2014-es elfogadását jellemzik, amit a horvát, szerb, montenegrói, koszovói és a két boszniai entitás politikai vezetése közösen dolgozott ki a RECOM-hálózat képviselőivel. Ennek a folyamatnak az eredményeként született meg később egy közös lista, ami objektívan tárja fel a koszovói háború áldozatainak számát⁴. A horvát interjúalany legnagyobb sikerként a horvát parlament által 2021-ben elfogadott új polgárháborús áldozatokról szóló törvényről és a 2020-as Vihar hadművelet megemlékezése során tett szerb civil áldozatok elismeréséről számolt be.

5.) Hogyan érhető el előrelépés a régióban a megbékélés és a regionális együttműködés területén?

Ebben a kérdésben is szinte teljes volt a konszenzus a szervezetek által adott válasz esetében, ugyanis a finanszírozási problémák mind a három ország esetében ugyanúgy jelen vannak és az egyik legesszenciálisabb aspektusát képezik a kérdéskörnek. A válaszadók szerint csak a nagyobb nemzetközi jelenlét hozhat változást a jelenlegi statikus rendszerbe, hiszen az állami diskurzusnak egyik ország esetében sem képezi alapját a közös múlt feltárására- és a regionális kollektív emlékezet kidolgozására való törekvés.

---

⁴ 13500 áldozatot azonosítottak

A válaszokból világossá válik, hogy a Nyugat-Balkánt jellemző jelenlegi állapotok nem adnak okot optimizmusra, hiszen a regionális együttműködés továbbra is akadozik és a nemzetközi szerepvállalás is kifogásolható a regionális emlékezetpolitikát érintő kérdések terén. Ezt az érvelést támasztja alá az a civil társadalmi szervezetek támogatását érintő csökkenő tendencia is, amit a HLC két korábbi képviselőjével folytatott konzultációm során tapasztaltam. Véleményük szerint a civil társadalmi szervezetek jelenlegi helyzete teljesen kilátástalan, hiszen kezdeményezéseik sorra hiúsulnak meg, továbbá megfigyelhető egy centralizációs törekvés is a belgrádi szervezeteken belül, ami morálisan elfogadhatatlan és a kialakult törésvonalakat tovább mélyíti.

6 Konklúzió

A szakdolgozatom célja az volt, hogy feltárja a nyugat-balkáni régió inkluzív emlékezetpolitikájának és megbékélési folyamatának kihívásait és kilátásait. Az elemzésem során világossá vált, a politikai elit etnonacionalizmusa a közös kollektív emlékezet és a megbékélés fő gátja. Az utóbbi évek eredménytelenségéhez nagymértékben hozzájárult a társadalmakon belüli megbékélési kihívások nemzetközileg tett hibás értelmezései és megoldási kísérletei. Hiányosságot fedezhetünk fel az Európai Unió által képviselt szerepvállalás és elkötelezettség területén is, amit lényegesen befolyásol a bővítési fáradtság és a térségben érzékelhető eurószkepticizmus. Ameddig ezekben a tendenciákban nem tapasztalható jelentős átalakulás, addig nem számíthatunk előrelépésre a közös emlékezetpolitika és a megbékélési folyamatok vonatkozásában sem.

A civil társadalmi szektort az utóbbi időben egy jelentősebb deficit jellemezi, és a társadalmi támogatottsága is mélyponton van. Meglátásom szerint a siker elérése és a jelenlegi állapotból való kilábalás érdekében a nemzetközi közösségnek gyakorlatiasabban és határozottabban kellene fellépnie a politikai manipulációval és a gyűlöletpolitikával szemben, amennyiben a három évtizeddel ezelőtt kirobbant boszniai háború hagyatékait megfelelő, békés módon szeretné rendezni. A nem-kormányzati szervezeteknek nagyobb hangsúlyt kell fektetniük a társadalom tényleges gondjainak megoldására és saját kezdeményezéseinek megvalósítására. A jelenlegi helyzetre használható legmegfelelőbb kifejezés, véleményem szerint a „megrekedtség”, hiszen az utóbbi időszakban nem számolhatunk be jelentősebb sikerekről, ami a stagnáló állapotokat regionálisan előre mozdította volna. Nem figyelhető meg jelentős előrelépés a regionális kollektív emlékezet kidolgozása, a gyűlöletbeszéd és gyűlöletpolitika csökkenése területein, vagy a háborús áldozatok számának objektív feltárásában sem. Ezt az európai uniós integrációs perspektívák folyamatos halogatása is súlyosbítja, ami a térségben tovább növeli más nagyhatalmak - Oroszország, Kína, Törökország és az Öböl-menti arab országok - szerepét.

A legaggasztóbb állapotok a vizsgált országok közül, Bosznia-Hercegovina kapcsán jelentkeznek, hiszen etnikai törésvonalai és az ebből adódó emberi jogi sérülések miatt továbbra sem nyerte el az európai uniós tagjelölt státuszt és a súlyos belpolitikai fragmentációja negatív gazdasági és társadalmi mutatóit is erősíti a térségben. Az országon

belül fellelhető, jelentősebb etnikumok (horvátok, szerbek, bosnyákok) megbékéleápolitikai érdekei, emléknarratívái szignifikánsan ellentmondanak egymásnak, ezzel megakadályozva a fejlődés lehetőségének biztosítását. A jelenlévő állapotokat csak tovább eszkalálják a 2021 nyarán történt események, a Valentin Inzko, korábbi ENSZ-főképviseelő által törvénybe iktatott határozat kapcsán tett radikális kijelentések, amik újra kilátásba helyezték az ország szétszakadását, ezzel megkérdőjelezve a daytoni államszervezet legitimitását. A daytoni rendszer fenntarthatóságának megítélése, különösen a jelenlegi orosz-ukrán konfliktus dimenziójában fontos, hiszen láthatjuk a történelem még korántsem ért véget, Fukuyama korábbi állítása ellenére.

A nyugat-balkáni térségben végbemenő folyamatok hatalmas biztonságpolitikai dilemmákat hordoznak, a daytoni rendszer erőszakos felbomlasztásával egy esetleges háború kitörése beláthatatlan következményekkel bírna. Nem lehet elegendő hangsúlyt fektetni a közös emlékezetpolitika és a megbékéleá folyamatának előmozdítására Bosznia-Hercegovinában, ahol a Boszniai-Szerb Köztársaság erősödő szeparatizmusára hatást gyakorolhat az orosz-ukrán háború.

Irodalomjegyzék

- Antevski, M. és Mitrovic, D. (2012): *Western Balkans: From Stabilization to Integration*, Belgrade, Institute of International Politics and Economics
- Assmann, A. (2016): *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában-Beavatkozás*. Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó
- Assmann, J. (2018): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó
- Bloomfield, D., Callaghan, N. és Huyse, L. (2003): *Reconciliation After Violent Conflict – A handbook*. Svédország, Bulls Tryckeri AB Halmstad
- British Council (2017): “Europe in transition: Diversity, Identity and Youth Work” *SALTO Cultural Diversity Resource Centre 2017* {Online}. Elérhető: <https://www.eubalkanforum.org/wp-content/uploads/2021/11/EuropeInTransition.pdf> (Letöltve: 2022.03.12.)
- Burke, P. (2001): *A történelem mint társadalmi emlékezet*. Regio Pp.3-18.
- C. McMahon, P. és Western, J. (2009): „The Death of Dayton: How to Stop Bosnia From Falling Apart” *Foreign Affairs*, 88(5):69-83
- CIA (1993): “Rape as an Instrument of Ethnic Cleansing”. *Intelligence Memorandum*, Ápr. 2. {Online}. Elérhető: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/1993-04-02.pdf> (Letöltve: 2022.04.03.)
- Csüllög, G. (2012): „Ütközőterek a Balkán történeti térszerkezetében I.” *Mediterrán és Balkán Fórum* (Pécs) July 20, 2012 {Online}. Elérhető: http://epa.niif.hu/02000/02090/00016/pdf/EPA02090_mediterran_es_balkan_forum_2012_02_02-08.pdf (Letöltve: 2021.10.13.)
- ENSZ (é.n.): *Civil Society*. {Online}. Elérhető: <https://www.un.org/en/civil-society/page/about-us> (Letöltve: 2022.02.19.)
- Esch, V. és Palm, V. (2021): „Supporting Reconciliation Processes In the Western Balkans” *Aspen Institute Germany*, Berlin: Aspen Institute Germany {Online}. Elérhető: <https://www.aspeninstitute.de/wp-content/uploads/2021-Supporting-Reconciliation-Processes-in-the-Western-Balkans.pdf> (Letöltve: 2022.02.13.)

EURACTIVE (2021): "RECOM: Political Oligarchs in the Western Balkans glorifying war criminals" EURACTIVE, Dec. 20. {Online}. Elérhető: https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/recom-political-oligarchs-in-the-western-balkans-glorifying-war-criminals/ (Letöltve: 2022.03.15.)

Európai Bizottság (2018): *Hiteles bővítési perspektíva a Nyugat-Balkánra vonatkozóan és fokozott uniós szerepvállalás a Nyugat-Balkánnal*. Strasbourg {Online}. Elérhető: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52018DC0065&from=en> (Letöltve: 2022.01.05.)

Európai Bizottság (2021): *Bosnia and Herzegovina 2021 Report*. Strasbourg

Fischer, M. és Petrovic-Ziemer, L. (2013): *Dealing with the Past in the Western Balkans*. Berlin, Berghof Foundation

Flögel, M. és Lauc, G. (1998): „War Stress-Effects of the War in the Area of Former Yugoslavia“ *Faculty of Pharmacy and Biochemistry, University of Zagreb, Zagreb, Croatia*, {Online}. Elérhető: <https://www.nato.int/du/docu/d010306c.pdf> (Letöltve: 2022.02.22.)

Griessler, C. (2020): "Addressing the Legacies of Conflict in the Western Balkans: Reconciliation and Transitional Justice Approaches" *Univerzitet Donja Gorica*

Gyáni, G. (2016): *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, Pesti Kalligram kft.

Halilovich, H. (2013): *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. The United States, Berghahn Books

Holokauszt Enciklopédia (é.n.): *MI A GENOCÍDIUM (NÉPÍRTÁS)?* {Online}. Elérhető: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/hu/article/what-is-genocide> (Letöltve: 2022.03.28.)

ICRC (2018): *7000 Lives Still Missing*. Sarajevo

ICTJ (é.n.): *The Former Yugoslavia*. {Online}. Elérhető: <https://www.ictj.org/location/former-yugoslavia> (Letöltve: 2022. 04. 02.)

Ivanišević, Đ. (1995): "Defense is not a war crime". *Slobodna Dalmacija*, Márc. 28.

Jacobs, J. (2016): "The memorial at Srebrenica: Gender and the social meanings of collective memory in Bosnia-Herzegovina" *Memory Studies*. USA, University of Colorado Boulder, Pp.424-439. {Online}. Elérhető: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1750698016650485> (Letöltve: 2021.12.11.)

- Kandic, N. (2012): *RECOM Initiative Voice*. Brussels, OHR Press Office {Online}. Elérhető: <https://cdtp.org/wp-content/uploads/2014/05/RECOM-Initiative-Voice-6-2012-ENG.pdf> (Letöltve: 2022.02.22.)
- Karamelic-Muratovic, A. és Kromják, L. (2021): *Remembrance and Forgiveness*. Oxon, Routledge Pp.225-228.
- Kosic, A. és Tauber, C. (2010): „The perspectives of reconciliation and healing among young people in Vukovar (Croatia)”. *International Journal of Peace Studies*, 15(1):45-70.
- Kostovicova, D. (2016): “Seeking Justice in a Divided Region: Text Analysis of Regional Civil Society Deliberations in the Balkans” *The International Journal of Transitional Justice by Oxford University*, (online) Dec. 26, 2016. Elérhető: https://www.dwp-balkan.org/en/news.php?cat_id=4&text_id=290 (Letöltve: 2022.01.27.)
- Kromják, L. (2021): “Bosznia-Hercegovina gazdasági kilátásai és helyzetének történelmi háttere.” *Hitelintézeti Szemle*, 20(2) {Online}. Elérhető: <https://hitelintezetiszemle.mnb.hu/letoltes/hsz-20-2-e1-kromjak.pdf> (Letöltve: 2022.03.23.)
- M. Császár, Zs és Négyesi, J (2014): Vallási újjászületés, avagy vallási köntösben felerősödő nemzeti identitástudat Bosznia-Hercegovinában? In: Reményi, P. (szerk.): *Állam- és Nemzetépítés a Nyugat-Balkánon*, Pécs, Publikon kiadó
- Milosevic, A. és Trost, T. (2021): *Europeanisation and Memory Politics in the Western Balkans*. Cham, Springer Nature Switzerland AG
- Moll, N. (2013): „Fragmented memories in a fragmented country: memory competition and political identity-building in today's Bosnia and Herzegovina”. *Nationalities Papers*. Routledge, 41(6):910-935.
- N1 Sarajevo (2021): *Dodik: Republika Srpska would ask “friends” to help in case of NATO intervention*. {Online}. Elérhető: <https://hr.n1info.com/english/news/dodik-republika-srpska-would-ask-friends-to-help-in-case-of-nato-intervention/> (Letöltve: 2022.04.02.)
- Nagy, Á. (2020): “Az emlékezet forrásai” *Historiográfiai áttekintés a kollektív emlékezet, emlékezetpolitika, public history jelentőségéről, mint az emlékezetet befolyásoló, alakító és irányát meghatározó tényezőkről*. Eger, EKE Líceum Kiadó {Online}. Elérhető: http://real.mtak.hu/119128/1/181_196_Nagy.pdf (Letöltve: 2021.10.28.)

- Parent, G. (2012): „Identifying factors promoting or obstructing healing and reconciliation: Observations from an exploratory research field in ex-Yugoslavia.” *International Journal of Peace Studies*, 17(1):25-45.
- Pataki, F. (2010): “Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika.” *Magyar Tudomány*, 2010/7. szám Pp.778-798
- Pavelic, B. (2012): “Croats Celebrate Acquittal of Gotovina and Markac” *Balkan Insight*, {Online}. Elérhető: <https://balkaninsight.com/2012/11/16/croats-celebrate-acquittal-of-gotovina-and-markac/> (Letöltve: 2022.02.06.)
- PAX (2020): *Mapping Inclusive Memory Initiatives in the Western Balkans*. The Netherlands {Online}. Elérhető: <https://paxforpeace.nl/media/download/pax-report-mapping-inclusive-memory-initiatives-in-the-western-balkans.pdf> (Letöltve: 2022.12.02.)
- Research and Documentation Center (é.n.): *Atlas*. {Online}. Elérhető: <http://mnemos.ba/en/home/index> (Letöltve: 2021.11.27.)
- Resende, E. és Budryte, D. (2014): *Memory and Trauma in International Relations*. Oxon, Routledge
- Richmond, O. P. és Pogodda, S. és Ramovic, J. (2016): *The Palgrave Handbook of Disciplinary and Regional Approaches to Peace*. New York, Palgrave Macmillan
- Simic, O. és Volcic, Z. (2013): *Transitional Justice and Civil Society in the Balkans*. New York, Springer Science+Business Media
- Stanton, G. (2016): “The Ten Stages of Genocide” *Genocide Watch*, {Online}. Elérhető: <http://genocidewatch.net/genocide-2/8-stages-of-genocide/> (Letöltve: 2022.03.06.)
- Szondi, I. (2006): *A jugoszláv háború áldozatai a demográfiai adatok tükrében*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága. {Online}. Elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/7310/1/juridpol_068_fasc_024_001-018.pdf (Letöltve: 2022.03.16.)
- Teitel, R. (2003): “Transitional Justice Genealogy”, *Harvard Human Rights Journal*, Pp.69-94.
- Turner, R. N., Hewstone, M., Voci, A., Paolini, S., Christ, O. (2007): “Reducing Prejudice via Direct and Extended Cross-Group Friendship.” *European Review of Social Psychology*, Nov. 2007.

Tzifakis, N. és Tsardanidis, C. (2006): „Economic reconstruction of Bosnia and Herzegovina: The lost decade”. *Ethnopolitics*, 5(1):67–84. {Online}. Elérhető: <https://doi.org/10.1080/17449050600576316> (Letöltve: 2022.03.17.)

United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (é.n.): *About the ICTY*. {Online}. Elérhető: <https://www.icty.org/en/about> (Letöltve: 2022.02.11.)

Varga, I. (2009): “Magyarország és Bosznia-Hercegovina kapcsolatai” *Balkán füzetek*, 2009(2):217-221. {Online}. Elérhető: http://epa.oszk.hu/02100/02108/00011/pdf/EPA02108_Balkan_Fuzetek_2009_2_217-221.pdf (Letöltve: 2022.04.03.)

Western Balkans Summit Berlin 2021 (é.n.): *The achievements and the future of the Berlin Process*. {Online}. Elérhető: <https://www.berlinprocess.de/en/the-achievements-and-the-future-of-the-berlin-process-40> (Letöltve: 2022. 03.09.)

Függelék

1 Bemutatózó levél és interjúkérdések:

I am a graduate student in the Institute of Political and International Relations at Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary, and I am currently working on my BA thesis work. The aim of my study is to explore the role of civil society actors (CSOs) in memorialization dealing with the past in the Western Balkans. In my analyses, a main emphasis will be given to efforts and initiatives launched by the RECOM in Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina. For providing a more integrated understanding on these complex issues, I would also like to include a qualitative interview for which I have put together five questions that also inform my overall theoretical analysis. I am writing in the hope that you can assist my research project by providing written answers to my list of five questions which I am sending below for your perusal.

- What are some of your biggest needs for support for fostering reconciliation and memorialization dealing with the past? (e.g. specific in-house capacity? funding? local media access? political elites participation?)
- In your opinion, what are some of the main obstacles to memorialization dealing with the past in the Western Balkans?
- How effective is the cooperation between civil society organizations (CSOs) and governmental actors in dealing with the past?
- How should progress be achieved in the region in terms of reconciliation and regional cooperation?
- What has been the biggest progress in dealing with the past in the Western Balkans in recent years?

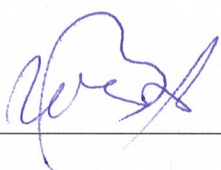
2 Beleegyző nyilatkozat:

Consent Form

I [respondent's name] BRANKA VIERDA hereby give my permission to **Dániel SZABÓ** (graduate student in the Institute of Political and International Relations at Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary) to allow me to respond in a written manner to targeted interview questions and quote my responses in a BA thesis work. I understand that his work is for academic purposes and aims to explore **the role of civil society actors (CSOs) in memorialization dealing with the past in the Western Balkans**.

I also understand that this student, hereby named Dániel SZABÓ, will maintain my **anonymity** with regard to my responses to interview items and will **refer to the organization** I represent.

I hereby give my permission in the form of my signature below:

Signature

Date 4/14/2022

Contact of Student:

Dániel SZABÓ [szanto.daniel1999@gmail.com]